

84(49р2)
Г990

В. ГЮГО

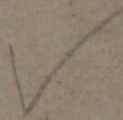
КОЗЕТТА

Горно-Алтайск • 1966

139781

xp

1A

С(Алт)

Г 99

В. Г Ю Г О

КОЗЕТТА

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүги • 1966

Горно-Алт. областная
БИБЛИОТЕКА.

139781 *Ур*
194531

Улу французский писатель Виктор Гюго 1802 жылда чыккан. Ол бойынын бичиктеринде арга-күчи, ырызы жок улусты байлардын базынчыгынан корулап турган.

1848 жылдагы революциянын кийининде Виктор Гюго Учредительный жууннын, оного десе Законодательный жууннын депутадына тудулган. Же үч жылдын бажында французский буржуазия каан жанын орныктырып алган: III Наполеон Франциянын императоры боло берген. Гюго республиканы от-жалбышту корулаганы учун жану башкару оны калапту истеп, онын бажы учун 25 мунг франк акча береечи болгон.

Гюго эрик жокто төрөлин таштап барган.

Писатель төрөл Франциязына жүк ле он тогус жылдын бажында — III Наполеон ширеезинен антарткан согында — жану келген.

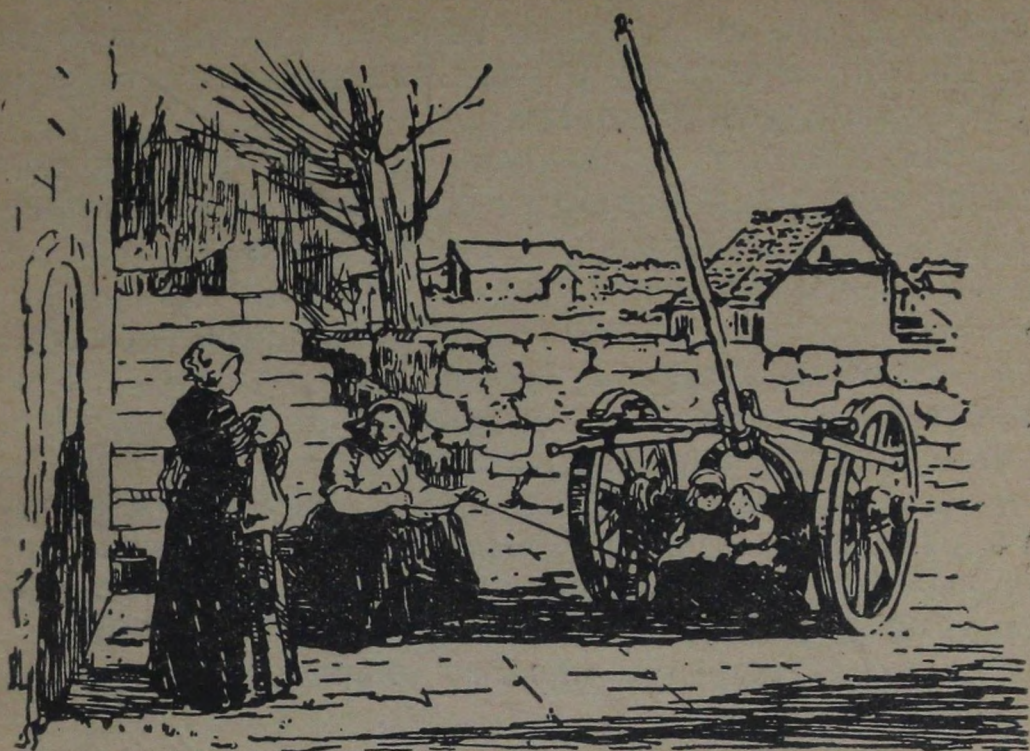
1885 жылда Гюго жада калган.

Улу французский писательдин бичиктерин жануыс ла төрөлинде эмес, же телекейдин көп тоолу өскө дө ороондорунда элбек калык-жон кычырып жат. Онын бичиктерин бисте, Советский Союзта, база тын сүүп жадылар.

Козетта деп кичинек кызычак керегинде куучын — ол Гюгонын «Отверженные» («Жектеткендер») деген романынын жүк ле бир үзүти.

Бу романында писатель тегин улустын уур жадын-жүрүмин көргүзип жат. Ишкүчиле жаткан албаты базынчыктадып, торолоп, түрениге, кыйын-шырага бастыртып жүргенинде байлардын жан-башкарузы бурулу деп, Гюго айдат.

Виктор Гюго бойынын бастыра жүрүминде амыр-энчүни корып, албатыларды базынчыктаганына удурлажа тартышкан. Келер өйдө жайым женип чыгарына, албатылар качан да жуулашпай, амыр-энчү журтап жадагына ол бек бүдүп турган. Гюгонын амыр-энчүни ле демократияны корып айткан кычырулары бистин күндерде анчадала жаан ийделү угулып жат.

Парижтен ыраак јокто Монфермейль деп деремнеде харчевня — баазы јенгил, чүми јок курсак ичип алгадый јер бар болгон. Ол харчевняны Тенардые деп атту өбөгөн-эмеген улус ээлеген.

Јастын бир энгиринде Тенардьелердин харчевнязынын јанында абранын переткези турган. Бу перетке уур темир осько кондырган сүреен јаан эки тегеликтү болгон. Остытын алтыгы јанынан јоон кынјы тегерийте салактаган. Кынјынын ортозы јерге арай ла тийбей турган.

Бу кынјыда, армакчыдан эткен селбүүште чилеп, кучактаныжып алып, эки кичинек кызычагаш отурган. Бирүзи үчинчи јашка брааткан, экинчизи

бүдүн жарым жашту болгон болгодый. Жааны кичүзин кучактап алган. Эптү буулап салган арчуул оларды жерге жыгыларынан корыган.

Эки баланын экилезинин кийими тапту жакшы, керек десе чүмдү-жараш та болгон дегедий. Балдардын көстөри сүүнгенине суркурап, кызыл-марал качарлары күлүмзиренип турган. Бир кызычактын чачы күргүл-сары, экинчизинин десе барынкый болгон. Жеммеги каткалак баштарынын үстүндө абранын жедеен переткези тенкейген, ол бастыра бойы татка жидирип, карарып калган болгон.

Жанында, харчевнянын кирнестезинде, кызычактардын энези отурган. Онын бүдүжин жараш деерге болбос болгон. Ол кынжыга буулаган узун ыктанын болужыла балдарын жайкап, олары канайып-канайып жыгыла береринен коркып, олардон көзүн албай отурган.

Жайканган ла сайын жескимжилү кынжынын үйелери өткүн кыжырап турган, ол кыжырт кыйгастанып кыйгырган кижинин үниндий угулган. Кызычактар десе сүүнгилеп отурган.

Энези балдарын жайкап, жастыра-быстыра араай кожондоп отурды. Кожондоп ло бойынын кызычактарын көрүп отура, ол айландыра не болуп турганын укпаган да, көрбөгөн дө. Ол кожонынын жаңы купледин кожондой берерде, кем де онын жаңына базып келген, кенетийин сыраңгай кулагы жаңында сөстөр угулды:

— Ой былар, слердин балдараардын жаражын!

Кызычактардын энези кайра көрди.

Оноң эки алтам жерде бир келин турды. Бу үй кижиде база кичинек бала болгон; балазын ол колында туткан.

Ого үзеери, ол тапту жаан жүктенчик апараткан, айла онызы сүрекей уур болгодый.

Онын балазы эки-үч жашту жап-жараш кызычак болгон. Ол кийиминин жазалыла байагы эки кызычакла да тендешкедий болгон; кружевала кыйулаган чепчик бөрүгинин үстүнен онын бажына жукачак арчуул тартып койгон; кофтачагын лентала бөөлжилеген. Түрүлип калган жикпечегинин алдынан апагаш течпек, бек будычактары көрүнүп турган. Баланын чырайы кубакай-кызыл, омок болгон. Эки жаагы эки яблокодый. Кеен-жараш кирбикке бүркеткен көстөри сүрекей жаан болгодый. Кызычак уйуктап жаткан.

Баланын энези кунугып калган деп билдирген. Онын кийими ол город жердин ишчизи болгонын, эмди ойто крестьян кижин болорго турганын көргүскөн. Келин жиит болгон. Жараш па? Болзо болор, же мындый кийиминен онызы билдирбей турган. Чыгып калган ак-сары чүрмежинен көрзө, онын чачы сүрекей койу болгон, же ол сырагай ээк алдынча буулап алган жараш эмес калын чепец бөрүктин алдында көрүнбей турган.

Кижини күлүмзиренгенде, тиштери кажайып көрүнүп турар, олар жараш болзо, слер оларды жакшызынып көрүп турадыгар, же бу келин күлүмзиренбеген. Көзинин жажы удааннан бери кургабайтан ошкош. Чырайы куу болгон; ол арып, чала оорып калган бүдүштү болгон; колында уйуктап жаткан кызы жаар ол эне кижинин аңылу көрүжиле көргөн. Жаан көк плады онын сыртына эп жок түжүп турган. Тотко жидирген колдоры секпилдү болгон, ийнеге кадаткан ус сабарынын терези тын кадып калган; ол кату түктөн соккон күрен жабынчылу, сыйса платьелү леуур башмак өдүктү болгон.

Бу жакшынак жаскы күнде эртен тура балазын тундунганча Парижти таштап барарда, ол жирме эки жашту болгон. Жолдо бу эки бараксанга туштаган ка-

жы ла кижн олорго буурзай берер эди. Үй кижиде, јаш балазынан өскө, јер үстүнде кем де јок болгон, балазында дезе, энезинен өскө, јер үстүнде база кем де јок болгон.

Келин Тенардьелердин харчевнязы јанынча өдүп браадарда, бойынын коркушту селбүүжинде сүүм-јилү јайкангылаган эки кызычак оны алан кайкатты, ол, балдардын ойын-јыргалын көргөн бойынча, токтой түшкен.

Бу кызычактар эне кижинин јүрегине јараган. Келин олор јаар тын өкпөөрип көрүп турган. Балдар, јарт ла, ырысту болгон. Келин балдар јаар көрүп, олорго јапсып, сүрекеј буурзай береле, кызычактардын энези кожонгынын эки купледи ортодо тыныш алынарда, чыдажып болбой, айткан:

— Ой былар, слердин балдараардын јаражын!

Кем-кем балдарын эркелегенде, сырангај казыр да немелердин јүреги јымжай беретен. Кызычактардын энези бажын көдүрип, быян айдала, солун үй кижиге ол эжик одожындагы тактага отурыгар деп айтты; ол бойы эжиктин бозогозында отурган. Үй улус куучындашкылай берди.

— Менин адым госпожа Тенардые. Бу трактирди бис өбөгөнисле экү ээлеп турус — деп, эки кызычактын энези айтты.

Госпожа Тенардые кызыл-јеерен чачту, эттү-канду, чала күркет кылык-јанду үй кижн болгон. Ол јиит болгон: байла, одус јажынан ашкалак болор. Кирнестеде отурган бу үй кижн бут бажына туруп келген болзо, онын узун сыны, јарымкадагы байканда ойын көргүзетен баатыр эмегеннин јардындый таларкак јарды јорук јүрген келинди коркыдып, серендирип те ийерден маат јок эди, ол тушта бис куучындаарга турган керек болбос то эди.

Келин бойы керегинде куучындап берди. Ол иш-

чи. Парижте иш келтейинен уур боло берерде, ол эмди оны өскө жерден, төрөл жеринен, бедреерге барат. Парижтен ол бу ла күн эртен тура чыккан, је балазын колында апарып јадып, арыйла, јанынча өдүп брааткан дилижанска¹ отурып алган. Онын кийининде ол катап ла јойу баскан; чындап, кызычагажы кезикте бойынын будычактарыла базып барган, је сүрекей ас, — ол эм тургуза сырагай кичинек ине. Оны ойто ло колго аларга келишкен, оног эрке балазы уйуктай берген.

Мыны айдала, энези бойынын кызычагын окшоп ийерде, онызы ойгонып келди. Кызычак энезинин көзиндий јаан чагкыр көзин ачып, каткырып ийеле, энези оны тудуп та турган болзо, јерге јылбырап түже конды.

Кенетийин ол селбүүште јайканган эки кызычакты көрүп ийип, олардын алдына кезем токтой түжеле, сүүнгенине керек дезе тилин де чыгарып алды.

Тенардые эмеген кызычактарын буулаган бууны чечип, балдарын селбүүштег түжүреле:

— Үчү эмеш ойногор — деп айткан.

Бир эмеш ойдин бажында Тенардыелердин кызычактары солун кызычагашла кожо ойногылап, јерде орочоктор каскылап, айдары јок сүүнгилеп тургандар.

Солун кызычак сүрекей шулмус бала болуп бүткен эмтир; ол такпай таап алала, оны күрекке бодоп, түрген-түрген орочок казып отурган.

Келиндер оног ары куучындашкылаган.

— Балагардын ады кем?

— Козетта...

— Қанча јашту?

— Удабас үч јажы толор.

¹ Дилижанс — темир јолдор ло автобустар јок тушта улусты ла почтаны тартып јүретен јаан абра.

— Менин жаан кызычагымдый эмтир.

Ол ортозында үч кызыкчак жаңыс жерге чук тургулап алып, тың өкпөөрүп ле учы-кеми жок сүүнгилеп турган, онызы олордын бүдүштеринен көрүнгөн; жаан учурлу керек болуп калтыр: жерден жаңы жуукта ла жоп-жоон чойлошкон чыгып келген, — канча кире коркуш, канча кире ырыс!

Балдар бой-бойлорына жуук отургылап алган.

— Бу бала-барканын түргөн жууктажа беретени кайкамчылу ла неме! — деп, Тенардые эмеген кыйгырды.—Олорды көргөн кижиге бу жаңыс эненин балдары деп айдар аргалу!

Бу сөстөр экинчи эненин угарга турган сөстөри болгон ошкош. Ол Тенардые колынан ала койып, оны көзиле ширтеп, айтты:

— Слер менин баламды бойоордо артырарга жөпсинереер бе?

Тенардые алан кайкап, серт этти, онын кыймыгы жөпсингенин де, мойногону да билдиртпеди.

Козеттанын энези оног ары эрмектенди:

— Мындый неме ине: мен кызычагымды төрөл жериме бойымла кожо алып болбозым. Балалу болзон, иштеер жер де таппазын. Бистин жеристе улус ончозы андый сан башка кылык-жанду. Мени слердин трактиреер жаар кудай бойы ууландырган болбой кайтсын. Мен слердин балдараарды, бу мындый жакшынак, ап-ару, мындый сүүнчилү кызыкчактарды, көрүп ийеримде, өзөгимде жүрегим торт ло ангана берген. «Бу жакшы эне» — деп сананып калгам. Эйе, эйе, олор үчү жаңыс эненин балдары болзын. Айла мен баламды аларга удабас ойто келерим ине. Слер менин кызычагымды бойоордо артырарга жөпсинереер бе?

— Сананып көрөр керек — деп, Тенардые каруузын берди.

— Мен айына алты франктан¹ төлөп турарым. Бу өйдө кандый да эр кижин харчевнянын ичинен кыйгырып ийди:

— Жети франктан төмөн болбос! Жарым жыл учун дезе озолодо төлөзүн.

— Алты катап жети—төртөн эки — деп, Тенардые эмеген айтты.

— Мен төлөп берерим — деп, келин жөпсинди.

— Ол үстүне баштапкы чыгымдарга он беш франк берзин — деп, эр кижинин үни кошты.

— Бастыразы бежен жети франк — деп, бойынын чотожын байагы ла кожоңыла үйдештирип, госпожа Тенардые айтты.

— Мен төлөп берерим, менде сегизден франк акча бар — деп, келин айтты. — Меге јериме де једип аларга једер. Јойу бассам, јетпей кайтсын. Анда дезе мен иштей берерим, бир эмеш акчаны јууп ла алзам, ол ло тарыйын кару баламды аларга бейин ойто келерим.

— Кызычакта кийим-сайым бар ба? — деп, катап ла эр кижинин үни јангыланды.

— Ол менин өбөгөним — деп, Тенардые айтты.

— Бар эмейзе. Ондо, менин кару бараксанымда, бүткүл энчи бар. Мен, өрөкөн, ол слердин өбөгөнөөр болор деп тургуза ла билип ийгем. Энчи дезе кандый энчи! Байдан бай. Қандый ла кийими он экиден. Чын ла барышняда чылап, торко платьелери де бар. Олор бу мында, менин јүктенчик таарымда.

— Слер оны ончозын берип ијетен тураар — деп, база ла эр кижинин үни угулды.

— А база! — деп, келин кайкап айтты. — Мен бойымнын кызычагымды јылангаш артыскан болзом, онызы сан башка болор эмей!

Айыл ээзи бажын эжиктен чыгарып келди.

¹ Франк — Францияда тузаланып турган акчанын ады.

— Кем јок — деп, ол айтты.

Јөптөжү бүдүп калды. Келин трактирде конуп алып, акчазын берип ийеле, балазын артызып койгон. Козеттанын немелерин чыгарып берерде, чек јенил болуп калган жүктенчик таарынын оозын ол катап ла буулап салды. Удабай ла ойто келерге сананып, ол эртен тура жүре берген. Андый айрылыштар, тууразынан көрзө, токуналу өдүп јат, је олор улустын кандый ла ижемјини јылыйтып, чек чөкөгөнин јажырат.

Тенардьелерге айылдаш үй кижии тышкары ол келинге јолугала, айылына келип, айткан:

— Мен бу јаңы ла бир үй кижиге јолуккам, онын ыйына кижининг жүреги јарылгадый.

Козеттанын энези жүре берерде, өбөгөни эмегенине айтты:

— Ойи эртен једетен вексель аайынча јүс он франкты мен эмди төлөп саларым. Меге ол бежен ле франк акча јетпей турган эди. Билип турун ба, бойыннын кызычактарынды тузаланып, сен коомой эмес неме белетеп койтырын.

— А мен онызы керегинде сананбадым да — деп, эмегени каруузын јандырды.

* * *

Керектер харчевняда коомой өдүп турган.

Јорук жүрген келиннин бежен јети франк акчазынын шылтузында Тенардые өбөгөн алымын бойыннын ойинде төлөп салган. Бир айдын бажында олорго база ла акча керек боло берген; үйи Козеттанын кийим-тудумын Парижке апарып, ломбардка¹ салала, ол учун алтан франк алган. Бу акча чыгымдалган ла кийининде Тенардьелер, кызычакты

¹ Ломбард — јөөжөзин белекке салган улуска ссуда акча беретен учреждение.

айылыста бойыстын киленкей-буурзак болгоныстын шылтуунда јаттыргызып јадыс деп бодоп, баланы кыйа көргилеп тура берген. Эмди ондо кандый да кийим јок болгон, ого кичү Тенардьелердин эски јикпечектерин ле чамчачагаштарын, өскөртө айтса, самтар-сумтар кийим кийдиргилеген. Оны улус јиген курсактын арткан-калганыла азырагылаган, онын курсагы ийттийинен бир эмеш јакшы, кискедийинен бир эмеш коомой болгон. Айла ийт ле кiske јаантайын оныла кожо ажангылайтан: Козетта курсагын олорло кожо столдын алдында олордын айагындый ок агаш аяактан јип туратан.

Козеттанын энези Монрейль-Приморск деп јерде јадып, ай сайын Тенардьелерге письмо бичип, эме-зе, чынын айткажын, письмо бичиттирип, бойынын балазы керегинде сурулайтан. Тенардьелер јаантайын мындый каруу бергилеп туратан: «Козеттанын су-кадыгы сүрекеј јакшы».

Баштапкы алты ай өдө конордо, энези јетинчи ай учун јети франк ије берген, акчаны айдаг айга оног до ары өйлү-өйинде ийип турган.

Бир јыл да өтпөгөн, Тенардые дезе мынайда айткан:

— Ол келин биске јакшызын јетирген деп бодо-годый! Онын јети франк акказы биске неме беде?

Анайып ол, айына он эки франктаг ийип турзын деп некеп, ого бичип ийген.

Онын балазы ырысту, «сүрекеј јакшы өзүп јат» деп, Тенардьелерге бүткен энези эрик јокто јөпсине-ле, он эки франктаг ийип турар болды.

Бир кижини сүүп, ол ок өйдө экинчизин јаман көрүп туратан улус бар. Тенардые эмеген бойынын кыстарын сүрекеј тын сүүген, онын учун өскө кижинин балазын көрбөй барган. Тенардьелердин айылында Козеттага сүрекеј ас та јер келижип турган

болзо, үй кижиде бу јер онын балдарынан блаалган, кызычак онын кыстарынын тынатын кейин уурдап јат деп бодогон. Бу үй кижиде, ого түнгей көп тоолу өскө дө эмегендерде чилеп, эркелеш, сабалган ла арбыш кажы ла күнге белен болгон. Оndo Козетта јок болгон болзо, онын бойынын кыстары, оlor онын јүрегине эрке де болгон болзо, мынын ончозынан бойынын үлүзин быжу алгылап турар эди; је ончо сабалганды бойына алынып, туш бала оlorго болужын јетирген. Кичү Тенардьелерге јаныс ла эркелеш једижип турган. Козеттанын кажы ла кыймыгы онын бажына калју-казыр ла шылтагы јок токтош түжүретен. Јажык, уян бараксанды оны!

Тенардые эмеген Козеттаны јаман көргөн: онын кыстары, Эпонила ла Азельма, кызычакты база јаман көрүп турар боло берген.

Бир јыл өтти, онон экинчизи.

— Бу Тенардьелер кандый јакшы улус эди! — деп деремнеде айдыжып туратандар.—Бойлоры бай эмес те болзо, оlorго таштаган көөркий кызычакты азырап јадылар.

Ончолоры Козеттаны энези таштап ийген деп бодогылап турган.

Ол ортодо Тенардые айына он беш франктаң төлөзин деп некеген.

— Мени чугулдандырбаза торт болор! — деп, ол кыйгырып турган. — Меге кожолта акча керек.

Кызычактын энези он беш франктаң төлөп турар болды.

Јыл сайын бала өскөн, оныла кожо онын ачу-короны өзүп көптөгөн.

Козетта чек кичинек болордо, ол өскө эки кызычактын андыйтан јобош кижизи болгон. Ол эмеш јаанап ла келерде, өскөртө айтса, беш јажына једерде ле, — айыл ичинде јалчы боло берген.

— Беш јаштуда! — деп биске айдарлар. — Је онызы чын эмес ине!

Э калак, онызы чын.

Козеттаны нек-сак садып аларга ийгилеп, кыптардын ичин, айыл јанын, оромды јалматкылап, аяк-казан јундургылап, керек дезе уур немелер де тажыткылап турган. Ол ло Монрейль-Приморскто јуртап јаткан энези јалды үзүктелте ийип тура берерде, Тенардьелер бойларынын баланы анайып кату тудуп турган кылыгын актап тургандар. Келин бир канча ай учун төлөбөгөн.

Бу үч жыл өткөн соңында Козеттанын энези Монфермейльге бурылып келген болзо, ол бойынын балазын канайып та танып болбос эди.

Бир тушта бу турага јап-јараш, ап-ару бала болуп кирген Козетта эмди арык, куу чырайлу болгон. Онын бастыра кыймык-базыдында ајыктаныш сезилип турган.

— Ол туйка санаалу! — деп, ол керегинде Тенардьелер айдышкылаган.

Чын јогы оны унчукпас, тумуй эдип койгон, түренгилү јадын дезе чырайын үреген. Кеен-јараш јаан көстөринен өскө, онон не де артпаган, бу көстөрди көрөргө ачу болгон, ненин учун дезе, олор кичинек болгон болзо, олорго анча кире ачу-корон батпагадый эди деп билдирген.

Алты јажына јеткелек кичинек бараксан кышкы тагда, улустын эски јыртык кийимин кийген, көзине јаш толгон бойы, соокко калтырап, једеен јалмуурды көгөрүп калган кичинегеш эки колычагында јүк арайдан тудуп, ором јалмап турганын көргөн кижинин јүреги коркушту сыстай беретен.

Айландыра јаткан јерлерде оны «Талан-Келен» деп адагылаган. Кушкаштыйынан да јаан эмес јерлү, кушкаштый ок тырлашчан ла јалтанчак бу кичи-

нек кӱӱркийек јангыс ла айыл ичинде эмес, је бастыра деремнеде де ончо улустан эрте туруп, тан ада-рынан ыраак та озо оромго эмезе јаланга чыгатын учун, албаты оны анайып адайтатан.

Је бу талан-келен кӱӱркийек качан да кожондо-бойтон.

* * *

Тенардые куу чырайлу, арык, торт куру сӱӱк, сыр-сак ла чинези јок бӱдӱмдӱ кижичегеш болгон, онын су-кадыгы сӱрекей јакшы да болгон болзо, бӱдӱжи оору кижинин бӱдӱжиндий кӱрӱнетен — мынызынан онын кулугур кылыгы башталып туратан. Ол унаачыларла кожо аракы ичип турганыла сайыркайтатан. Оны бир де кизи качан да эзирте ичирип болбойтон. Ол узун канзасын оозынан албайтан, блуза деген элбек чамча, блузанынын алдына дезе эски кара сюртук¹ кийип алып јӱретен. Ол тилгерек боло-ло, бойын мен учӱный деп туратан. Је школдын ӱредӱчизи онын эрмегин «тутакту» деп темдектеген. Харчевняга тӱшкен улуска сӱетторды ол сӱрекей јакшы тургузатан, је ченемелдӱ кижинин кӱзи ол сӱеттордо кезикте орфографический јастыралар барын кӱрӱп ийер эди. Тенардые туйка санаалу, ачап-сыйап, јалку ла сӱмелӱ кизи болгон. Онызына ӱзее-ри ол коркушту куурмакчы болгон.

— Трактирдин ээзи баштапкы ла учураган кижиге курсакты, амырды, јарыкты, јылуны, кирлӱ простыняларды, секирткиштерди, кӱлӱмјини садып билер учурлу — деп, Тенардые бойынын эмегенине айдып туратан. — Ӗткӱн улусты токтодор, јука акча кабын ээндедер, калын баштыкты дезе ак-чек јенгилтер, јоруктап јӱрген билеге тӱжетен јерди кӱндӱлӱ

¹ Сюртук — эр кизи кийетен кийим, ол эки ӱмӱрлӱ, мыкынында чичке, узун эдектӱ болуп јат.

айдып берер, эр кижиден сыйрып алар, үй кижини түредер, баладан сойып алар учурлу. Төлөдип алатан акчанын тоозына ачык көзнөкти, бөктү көзнөкти, от јанындагы толукты, креслоны, стулды, отургушты, тактаны, јун төжөкти, матрасты, бир кучак саламды да кожор учурлу. Айылчылардын чырайларын күскү канча кире өскөртип турганын билип, онызы учун акча алып турар, көрмөс оны соксын, јорук жүрген кижини кандый ла эп-аргала ончозы учун, керек дезе онын ийди јудуп ийген чымылдар да учун төлөттирер учурлу.

Тенардые эмеген баштапкы катап көрүнерде, ол кызыл-марал чырайлу, семис, эттү-канду, таларкак жарынду, једен ле капшуун-чыйрак үй кижини болгонун кычыраачы, байла, эмдиге јетире ундыбаган болор. Ол јарымкадагы байкандарда, чачына таштар буулап алып, мыйжындап туратан кийик баатыр эмегендердин угынан тараган болгон. Ол айыл ичиндеги ончо ишти бойы эткен: улуска төжөк салып берип, кыптар ичин јуунадып, аяк-казан јунуп, ашкурсак белетеп турган, — өскөртө айтса, күкүрт-јалкын да, аяс күн де, бу трактирдин үзүди де болгон. Онын сок јангыс јалчызы Козетта болгон: чычканак слоннын айбызын бүдүрип жүрген.

Тенардые эмегеннин секпилдү јалбак јүзи үйттү-үйттү чуучакка түнгей болгон. Онын сагалы өзүп турган. Бу үй кижинин кийимин кийип алган кош тажычынын бойы болгон. Ол арбанарга сүрекей билип, јудругыла кузукты оодо соготонула мактанып туратан. Онын эрмектенип турганын угала: «Бу жандарм» — деп айдар эдигер; онын аракыдап отурганын көрөлө: «Бу унаачы» — деп айдар эдигер; ол Козеттаны канайып кыйнаганын ајарган болзогор: «Бу кижини кыйнаачы» — деп айдар эдигер. Ол учукпаганда, оозынан бир тижини куулайып калатан.

Бу үй кижн коркушту јаман болгон; ол јангыс ла бойнын балдарын сүүп, јангыс ла бойнын өбөгөннен коркып туратан.

Өбөгөнин алар болгожын, ол јангыс ла байыры керегинде сананып жүретен.

Бу эр кижн ле бу үй кижн сүме ле кара санаанын бириккени болгондор; јескимјилү ле коркушту биригү.

Бу эки кижн андый болгон. Эки јанынан базынчыктадып, Козетта олар ортодо турган. Өбөгөни ле эмегени — кажызы ла оны бойнын эп-сүмезиле кыйнаган: Козеттаны талдыра соккылайтан — онызында эмегени бурулу болотон; Козетта кышкыда јылагаш бутту жүретен — онызында өбөгөни бурулу болотон.

12978
Козетта тепкишле өрө-төмөн суртулдап, не ле немени јунуп, арчып, јалмап, жүгүрип, чек арып, уур немелерди јылдырып тура, тыныжы буулып, чинези торт јок то болзо, сыраңай уур деген ишти бүдүретен. Ого кем де килебейтен! Казыр үй кижн, кал жүректү эр кижн — онын ээлери!

Тенардьелердин харчевнязы јөргөмөштин уязындый болгон, Козетта ого орололо, айрылып болбой, тарбандап турган. Ол јөргөмөштөргө јалчы болуп жүрген чымылдый болгон.

Кайран бала нени ле көрүп, унчукпай жүрген.

* * *

Байрам алдында бир канча унаачылар ла јоргынчы садучылар Тенардьелердин харчевнязынын јабыс потолокту залында төрт-беш свечи күйген столды айландыра отургылаган. Бу зал учураган ла трактирдин залынан не ле де ағыланбаган: столдор, теленир јыракылар, болуштоптор, аракызактар, танкычылар, өчөмик јарыткыш, көп тал-табыш.

Трактирщица¹ оды жаркынду жалбырап күйген печкеде энирги курсак кайнаганын көрүп отурган; онын өбөгөни айылчыларла кожо аракы ичип, политика керегинде куучындашкан.

Козетта бойынын жаантайын отуратан јеринде, кухняда печке јанында столдын туура агажында, отурган. Самтар кийимдү, конултакка кийген агаш башмак өдүктү бойы, ол печкеде күйген оттын жаркынына эезинин балдарына түк чулуктар түүген. Стулдардын алдында кискечек ойногон. Коштой кыптан балдардын үнгүр каткызы, чуркуражы угулып турган: ол Тенардьенин кызычактары — Эпонила ла Азельма болгон.

База төрт јорукчы јеткилеп келген.

Козетта кунукчыл санааларына курчаткан; ол жүк ле сегис јашту болгон, је бараксан сүрекеј көп шыра көргөнинен улам ачу-корон санаазына алдырганда кичинек карган эмегендий көрүнөтөн.

Анайып, Козетта түн, карануй түн кире бергени керегинде, ого, качашкан неме чилеп, јангы келген улустын кыптарында ончо кувшиндерге ле графиндерге кенетийин ару суу урарга келишкени керегинде, каткада суу артпаганы керегинде сананып отурган. Оны јангыс ла бир шүүлте эмеш токунаткан: Тенардьелердин харчевнязында сууны каа-јаа ла ичкилейтен. Суузап тургандар мында жаантайын јеткил болотон, је бу суузаш кружка суунын ордына бир јыракы аракыла јеткилделетен. Кем-кем стакан аракынын ордына стакан суу сураарга сананган болзо, андый айылчыны ончолоры эш неме ондобос кийик деп бодогылаар эди.

Андый да болзо, кызычак бир өйдө чочый берген: Тенардые эмеген кастрюлялардын бирүзинин какпагын чала көдүрип ийди, ондо не де кайнап јат-

¹ Трактирщица — трактирдин ээзи үй кижиси.

кан, онын кийининде стакан ала койып, суулу каткага базып келеле, чоргозын ача толгоды. Бала, бажын көдүрүп, онын кийининен көрүп отурган. Чоргодон суу араайынан агып, стаканнын кабортозына ла жетти.

— Көк жарамас! Суу жок эмтир ине — деп, үй кижи эрмектенди.

Кызычак тынбай барды.

— А чаалда! Мынызы да једер ле — деп, кабортозына јетире суулу стаканды ајыктап, Тенардые онон ары эрмектенди.

Козетта ойто ло иштене берди, је болчойо јуурыла берген јүреги төжинде кандый тын согулып турганын он беш минуттан узак сескен.

Ол кажы ла өткөн минутты тоолоп, таң качан аткай не деп энчикпей сакып отурган.

Өйдөн өйгө улустын кемизи-кемизи көзнөк јаар көрүп, јаан үнденип айдатан:

— Карануй ла түн! Мындый өйдө тышкары жагыс ла кискелер тенип јүретен болор.

Мыны угуп, Козетта коркыганына тыркыражып отурды.

Харчевняга түшкен бир јоргынчы садучы кенетийин кирип келеле, күркет үниле кыйгырды:

— А менин адымды не сугарбаган?

— Канайып сугарбаган? Оны сугаргылаган — деп, Тенардые эмеген каруузын берди.

— А мен слерге јок деп айдып турум, айыл ээзи! — деп, садучы удур айтты.

Козетта столдын алдынан чыгып алды:

— Ой өрөкөн, слердин адыгар сууны болор дегенче ичкен, ол бир көнөк, толтыра ла бир көнөк суу ичкен, мен ого сууны бойым экелгем, керек дезе оныла куучындашкам да.

Бу чын эмес болгон. Козетта төгүндөп турган.

— База бирүзи табылды, бойы чычалыкча, төгүндегени дезе туу кире! — деп, садучы кыйгырып айтты. — Адым суу ичпеген деп сеге айдып жадым, шилемир. Суу ичер күүни келгенде, ол аңылу бышкырып жат. Мен онын кылыгын сүрекей жакшы билерим.

Козетта бойынын айтканынан жана түшпей, эрикчил санааркаштан кыркырай берген угулар-угулбас үниле такып айдып ла турды:

— Ичкен, чек болор дегенче ичкен.

— Болды! — деп, садучу чукулду удур айтты. — Нени де ичпеген. Тургуза ла ого суу берзин, керектин божогоны ол!

Козетта ойто столдын алдына кирип алды.

— Чыны чын, мал сугарылбаган болзо, оны сугарып койор керек — деп, трактирщица айтты.

Ол ары-бери аыктанды:

— Бу кызычагаш кайда барды не?

Столдын алдын карап, ол одош толукка, торт улустын буттарына жаба жажынып калган Козеттаны көрүп ийди.

— Чык анан! — деп, ол кыйгырды.

Козетта бойынын жажынган јеринен энмектеп чыгып келди.

— Барып атты сугарып сал!

— Је, былар, суу јок ине — деп, Козетта манзаарып удур айтты.

Тенардые эжикти кайра ачып ийди:

— Андый болзо, жүгүрип экел. Је, капшай!

Козетта бажын салактадып, оттын јанында турган куру көнөкти алып алды. Көнөк онын бойынан јаан болгон, кызыкчак ого белен бада берер эди.

Трактирщица катап ла оттын јанына туруп алып, кастрюляда кайнаган көчөдөн агаш калбакла сузуп, амзап көрөлө, кимиренди:

— Кара суу соолголок. Ол неме беде.

Столдын оок акча, мырс ла чеснок јаткан кайырчагын јоктоп көрөлө, ол кожуп айтты:

— Јанып клееделе, булочныйдан бир јаан өтпök садып аларын. Бу сеге он беш су¹ акча.

Козетта келтейинде кичинек карманду передник кийип јүрген болгон; ол акчаны унчукпай алала, оны карманына сукты.

Ол ачык эжиктин јанында кыймык јок туруп, кем-кем болужарга келгей не деп сакуп тургандый болды.

— Је, капшай бар ла! — деп, трактирщица кыйгырып ийди.

Козетта чыга јүгүрди. Эжик калт эдип јабыла берди.

* * *

Тышкары улай-телеј тургулаган будкалар церквенин јанынан башталып, Тенардьелердин харчевнязына једип турган. Будкалар ончозы јарыдылып турган болгон. Је тегериде дезе бир де јылдыс суркурабаган. Харчевнянын эжигинин чике ле одожында турган будкада ойынчыктар саткылаган. Онын витриназы алтын учуктан, оок-теек шил немелерден ле јап-јараш тала эдимдерден мызылдаган. Баштапкы рядка, сырагај иле көрүнетен јерге, садучы сүреен јаан наадај тургузып салган. Бу наадај оошкы креп бөстөн көктөлгөн платьелү, бажында алтын мажактарлу, чын чачту ла эмаль көстү болгон. Он јажынан ашпаган улусты кайкадып, бу сан башка јараш неме витринада кере түжүне ле турган. Је бу наадајды бойынын балазына садып бергедий бай эмезе акча чеберлебес эне бастыра Монфермейльде табылбаган. Эпонина ла Азельма оны

¹ Су — Францияда тузаланып турган оок акчанын ады.

частар туркунына јилбиркеп көргилеген, је Қозетта бойы да, туйказынан да болзо, ол јаар энчикпей кылчас эдип көрүп ийетен.

Қарыккан, ал санаага бастырган Қозетта колында көнөктү де чыгып келерде, ол кайкамчылу јараш наадай јаар, онын адаганыла, «абакай» јаар көрбөй өдөргө чыдажып болбогон.

Қөөркий бала ол ло јеринде тым туруп калды. Қозетта бу наадайды јуугынан көргөлөк болгон. Бастыра лавкачак ого өргөөдий, наадай дезе чөрчөктөги немедий көрүнген. Мынызы түрениге бастырган кичинек бараксаннын көзине көрүнген сүүм-ји, јыргал, јараштың бойы, байлык, ырыс болгон.

Оны бу наадайдан кандый јаан оро бөлип турганын Қозетта билген. Мындыј јараш немеле ойноорго, королева эмезе тон калды принцесса болор керек деп, ол бойында айдып турган. Ол наадайдың кайкамчылу јараш оошкы платъезин, байзын јылтыркай чачын јилбиркеп көрүп: «Бу наадай кандый ырысту!» — деп сананган. Қызычак чөрчөктөги немедий лавкадан көзин алып болбой турган. Ол канча ла кире узак көрөрдө, кайкажы там ла тынып браатты.

Ол сүрекеј јилбиркеп көрүп, ончозын, керек дезе бүдүретен айбызын да ундып салган. Кенетийин трактирщицанын күркет үни оны ойгозып ийгендий болды:

— Э-э! Сен, јалку таңма, эмдиге ле мында сок-сойып турган ба? Ашпа, мен сениң үлүүн берерим! Көрзөөр оны! Ого мында не керек боло берген? Акыр ла, кенје неме!

Трактирщица бажын көзнөктөн чыгарып, алан кайкап туруп калган Қозеттаны көрүп ийген эмтир.

Көнөкти ала койып, Қозетта бар-јок күчиле кара суу јаар јүгүрди.

Онон ары Козетта бир де витрина јаар көрбөгөн.

Ол калаш быжыраачылардын оромыла базып браадарда, онын јолын лавкачактардын отторы ја-рыткылаган, је јаан удабай калганчы лавканын оды өчө берди.

Қайран кызычак карануйда артып калды. Ол кандый да јарт эмес коркышка алдырып тура бере-ле, бастыра күчиле көнөктин тутказын кангырадып браатты. Бу табыш онын карыккан санаазын тарка-дып турган.

Қызычак ыраган сайын, карануй там ла койы-лып клееткен. Оромдордо бир де тынду неме јок бол-гон. Је андый да болзо, ого бир үй кижн учурап, ток-той түжеле, баланын кийининен көрүп: «Бу мындый кичинек неме кайдаар браадыры не?» — деп тиште-ри өткүре ыгыранып айтты. Онон, лаптап көрөлө, үй кижн Козеттаны танып ийген. «Көрзөн оны! Бу Талан-Келен болтыр ине!» — деп, ол айткан.

Анайып Козетта Шель јанынан Монфермейль деремненин учындагы койрык-тейрик ээн оромдор-ло базып өткөн. Онын јолы туралар эмезе чедендер де ортодо барганча, ол кемеери јалтанбай базып отурган. Ойдөн өйгө ставнялардын тежиктери өткү-ре күйген свечинин јаркынын көргөн — ол от, јүрүм болгон, анда улус болгон, онызы онын санаазын то-кунаткан. Је ичкери баскан сайын, ол базыдын бол-гобой ло араайладып турган.

Қалганчы туранын толугын орой согуп, Козетта токтой түшти. Қалганчы - лавкачактан ары барарга күч болгон; калганчы турадан ары барарга аргазы јетпей турар болды.

Монфермейль божой берген, јаландар башталып јаткан. Онын алдында карануй, ээн јер чөйилип барган. База бир де кижн јок болгон, аңдар јажын-

гылап турган бу карануй дөөн ол ижемјизи јок көргөн. Анайып тура ол өлөңлө баскан андардын базыдын угуп, агаштардын јалбырактары ортозында кыймыктанган көлөткөлөрүн иле көрүп ийген. Айдарда ол көнөкти ала койды; коркыганы онын эркинин кошты.

— Алдырбас! — деп, ол јаан үнденип айтты. — Мен ого суу јок болгон деерим.

Анайып айдала, ол Монфермейль јаар кезем бура сокты.

Је јүк ле јүс алтам эделе, Козетта катап ла токтой түшкен. Эмди ол јескимјилү, коркушту Тенардые эмегенди, онын калјуурганынан чагылышкан көстөрүн сагыжына алынды.

Бала ары-бери чөкөмөлдү ајыктанды. Нени эдер? Қайдаар барар? Ичкери алдында — айыл ээзи үй кижининг кегеени, кийин јанында карануйдын ла агаш-таштын алмыс-илбистери. Ол айыл ээзи үй кижиден коркыды. Јолло кара суу јаар катап ла тап эдип јүгүрди. Деремнеден ол јүгүрип чыккан, эмди нени де база көрбөй, нени де тындабай, агаш ортозына јүгүрип кирген. Ол јаныс ла тыныжы буулып тура берерде јүгүрүжин араайлаткан. Је түңей ле токтой түшпеген. Торт чөкөнип, ол бойынын јолыла оног ары брааткан.

Ол, ыйлабаска албаданып, јүгүрип отурган.

Агаштын түндеги шуулажы оны ончо јанынан курчап ийген. Ол эмди не де керегинде сананбаган, нени де ајарбаган. Учы-кыйузы јок түн бу кип-кичинек көөркийдинг көзине көргөн.

Агаштын јаказынан кара сууга јетире јети-сегис ле минут базар керек болгон. Јолды Козетта билген, ненин учун дезе оныла күнине канча-канча катап јүретен. Агаштардын будактарында эмезе јыраа ортозында кандый бир коркушту неме көрүп ийериненг

коркып, ол жолдын он до, сол до жаны жаар көрбөгөн. Анайып ол кара сууга жеткен.

Бу той балкашту жерде сууга жыра жидирген, жегеске, узун өлөңгө курчаткан ла жаан таштарла күреелелген тапчы тегин ле ойдык болгон. Онон, араай шоркырап, кара суучак аккан.

Козетта тыштанбады да. Сүрекей карануй болгон, же ол бу кара суудаг көнөклө суу тажып жүрерге темигип калган. Кара сууга бөкөйө өскөн лө ого жаантайын тайангыш болгон чаал дубты жоктоп алып, ол будагын табала, онон тудунып, энчейеле, көнөгин сууга чөндирди. Ол тын өкпөөргөнинең улам чагы үч катап көп боло берген. Кара сууга энчейип келерде, байагы акказы фартугынын карманынан жылбырайла, сууга түже бергенин ол аярбай калган. Акчанын чоп эдип чөңгөнүн Козетта көрбөгөн дө, укпаган да. Ол арай ла толбос көнөгин чыгарала, өлөң үстүне тургузып койды.

Бу өйдө ол арыганынан чинези бош чыгып браатканын сести. Онын тутканча ла кайра барар күүни сүрекей тын болгон, же көнөгине суу сузуп аларына күчин көп жылытала, ол база бир де алтам эдип болбогон. Эрик жокто ого амырап алар керек болгон. Ол өлөңгө сыйа базып отуруп алала, тым болуп барды.

Козетта көзин жумуп ийди, онон ойто ло ачты. Оныла коштой көнөктө суу, тегерийте толкуланып, чайкалып турган. Онын бажы үстүнде тегери уур кара булуттарга бүркеткен болгон.

Жалаңнаг соок салкын соккон. Агаш ортозында карануй болгон, жалбырактар шылырашпаган. Жоон-жоон будактар кекедүлү сарбайыжып тургулаган. Актарда кунурак, мыйрык-тейрик жыраа шылыраган.

Узун өлөңдөр ээлип, түндүк салкынга, жыландар чылап, мыйрындажып турган. Тегенектин будакта-

ры, јемин кабарга албаданган курч тырмактарлу узун колдор чылап, чөйилген. Салкынга айдаткан кургак кырчын, коркыган бойынча неден де качып јаткандый, түрген-түрген көндрө учуп өткөн. Эбиреде эрикчил јерлер чөйилип барган.

Козетта тыркыражып турды.

Ол тушта, коркыганынан айрыларга, ол: «Бир, эки, үч, төрт» — деп тоолоп тура берген, анайып онго јетире, онын кийининде ойто ло баштапкызынан ала тоологон. Онызы ого болушты. Ол сооксына берди. Суу сузар тушта үлүштелип калган колдоры ужып калган. Ол өрө туруп келди. Катап ла коркып турар болды. Оны сок јангыс шүүлте башкарган — качып јүгүрер, кайа көрбөй, качып јүгүрер, айылдар јаар, көзнөктөр јаар, күйген свечилер јаар јүгүрер.

Онын көзи ичкери алдында турган көнөккө тийди. Айыл ээзи үй кижиден сүрекей тын коркып турганынан улам ол көнөк јок качып јүгүрерге тидинбеди. Эки колыла көнөктин тутказынан тудунып, көнөкти јүк арайдан ла көдүрип келди.

Анайып ол бир он эки алтам эткен, је толтыра суулу көнөк уур болгон, ого көнөкти ойто ло јерге тургузарга келишкен. Тыныш алынып, ол ойто ло көнөктин тутказынан тудунды. Бу тарыйын ол мынын алдындагызынан узак баскан, је катап ла токтой түжерге келишкен.

Бир канча секунд тыштанып алып, ол оног ары баскан.

Козетта, карган эмеген чилеп, корчойып, бажын төмөн эдип алып базып брааткан; уур көнөк онын чичкечек колдорын чөйип, чыладып турган; көнөктин темир тутказы талган сабарларын ужыткан.

Өйдөн өйгө Козетта токтой түжүп турган, кажы ла сайын суу көнөктөң чайбалып, онын јылагаш будычактарына төгүлген. Мынызы агаш ортозында,

кышкы түнде, улустын көзи жетпес ыраак жерде өдүп турган. Кызычак сегис жашту болгон.

Козетта, оору кижичилеп, канайып та кыркырап тынган, ый онын тамагын кезе туткан, же ыйлаарга ол тидинбеген,—ол бойынын ээзинен ыраактан да сүрекей коркып турган. Ол оны качан да, кайда да болзо бойынын жанында деп бодоорго темигип калган.

Же сүрекей араай базып, ол ичкери ас жылган. Ол тыштанышты астадарга, тыштанган бир жеринен экинчизине жетире канча ла кире көп базып өдөргө темей кичеенген. Монфермейльге бурылып келерге ого бир частан көп ой керек болоры керегинде, Тенардые эмеген оны база ла согоры керегинде ол калажырап сананган. Бу кыйынду санаазына түнде агаш ортозында жагыскан болгонынан коркыганы кожулып турган.

Көрүп жүрген каштан агашка жеделе, ол калганчы катап, эмеш узак ойгө, тыштанып аларга токтой түшкөн, оноң калганчы күчин жууп, жүрегин базынып ичкери көндүккөн. Же кичинек бараксан чыдажып болбой, онтоп ийген.

Бу ла тарыйын ол көнөги жеңиле бергенин сести. Ого сүреен жаан деп көрүнгөн кемнинг де колы көнөкти тутказынан ала койоло, жеңил көдүрип ийген.

Бала бажын өрө көдүрди. Карануйда оныла коштой узун түс сынду кандый да кара кижичи брааткан. Бу кызычакка табыш жогынан жеңишкен эр кижичи болгон. Кижичи баланын апараткан көнөгининг тутказынан унчукпай тудунып алган.

Козетта чочыбаган.

Кижичи оныла куучындажа берди. Онын үни араай ла төп угулган:

— Балам, сенин апараткан немен сеге ойинен өткүрө уур ине.

— Эйе, былар, — деп, Козетта, бажын көдүрүп, каруун берди.

— Кайда, меге бер, мен апарайын — деп, киж и айтты.

Козетта көнөктин тутказын божодып ийди. Киж и оныла коштой базып отурган.

— Чын ла сүрекей уур болтыр — деп, тиштери өткүрө ол ыгыранып айтты. Онын кийининде сурап укты:

— Балачак, сен канча жашту эдинг?

— Сегистү.

— Бу мынайып сен ыраактан келедириң бе?

— Агаш ортозындагы кара суудан.

— А барарга сеге эмди ыраак артты ба?

— Бүткүл он беш минут.

Жорук жүрген киж и эмеш унчукпай брааткан, оноң кенетийин сурады:

— Айдарда, сениң энең жок по?

— Мен билбезим — деп, кызычак каруун берди.

Киж и ойто куучындажарга жеткелекте, ол кожуп айтты:

— Жок деп бодоп жадым. Өскө балдарда бар. Менде дезе жок. — Оноң эмеш унчукпай браадып, эрмегин оноң ары улалтты: — Байла, качан да болбогон болор.

Киж и токтой түшти. Ол көнөкти жерге тургузып, энчейеле, эки колын кызычактын ийиндерине салып, карануйда онын жүзин ајыктап көрөргө кичеенди.

Козеттаның арык, ачымчылу жүзи тегеринин агылтырым-боро жаркынында өчөмик сомдолып көрүнгөн.

— Сениң адың кем?

— Козетта.

Солун киж и серт этти.

Ол катап ла бала жаар көрүп ийди, онын кийи-

нинде колдорын Козеттанын ийиндеринен түжүрип, көнөкти ала койоло, ичкери басты.

Бир кезек ойдинг бажында ол катап сурады:

— Мындый орой өйдө агаш ортозы жаар сууга сени кем ийген болотон?

— Госпожа Тенардые.

Таныш эмес кижини оной ары куучындажып, үнин токуналу эдерге албаданган, же онызы та ненин де учун тыркырап турган:

— А ол госпожа Тенардые не кижини эди?

— Ол менин ээм — деп, Козетта каруун берди. —
Ондон улус конотон жер бар.

— Улус конотон жер дедин бе? — деп, жорук жүрген кижини такып сурады. — Жакшы, анда ла мен бүгүн конуп аларым. Мени үйдежип салзан.

— А бис анаар барып жадыс ине — деп, кызыкчак каруун берди.

Кижини тапту түргөн брааткан. Козетта оны ээчий жеңил базып отурган. Ол эмди чылаганын сеспеген. Ойдон өйгө ол солун кижини жаар кандый да токуналу, кандый да айдып болбос бүдүмжилү көрүп брааткан.

Бир канча минут ой өткөн. Таныш эмес кижини катап ла куучындажа берди:

— Госпожа Тенардыеде жалчы жок болгон бо?

— Жок, былар.

— Сен ондон жаңыскан бедин?

— Эйе, былар.

Катап ла тым боло берди. Онын кийининде Козетта айтты:

— Же ондон база эки кичинек кызыкчак бар.

— Кандый кичинек кызыкчактар?

— Понина ла Зельма.

— Ол Понина ла Зельма дегени кемдер болотон?

— Ол госпожа Тенардыедин барышнялары. Же, онын кыстары ла ине.

— А ол кызычактар нени эткилеп жат?

— О! — деп, Козетта жаан үнденип айтты. — Олордо кайкамчылу жараш наадайлар, жүзүн-базын жалтырууш немелер, кандый ла жөөжөзи көп. Олор ойноп-соодоп жүргүлөйт.

— Кере түжүне ле бе?

— Эйе, былар.

— А сен?

— А мен иштеп жадым.

— Кере түжүне ле бе?

Кызычак бойынын жаан көстөриле өрө көрди, олордо түннинг карачкызы жажырган жаш сезилип турды.

— Эйе, былар, — деп, ол каруун кыскарта жандырды.

Минут кире унчукпай, Козетта кожуп айтты:

— Кезикте, ижимди божодып салгамда, меге де ойноор арга бергилеп жат.

— А канайып сен ойноп жадың?

— Арга-сүмем жеткенче ле. Меге чаптык эткилбей жат. Же менин ойынчыктарым ас. Понина ла Зельма мени бойлорынын наадайларыла ойноттырбас күүндү. Менде жаңыс ла теленир үлдүчөк бар, узуну бу мынча кире.

Кызычак чычалыгын көдүрди.

Олор деремнеге једип келдилер; Козетта таныш эмес кижини оромдорло баштап апарды. Олор булочныйды көндрө базып өткөндөр, же Козетта садып экелетен калажын сагышка алынбаган. Кижини оны база шылабай, эмди ал санаага түжүп, унчукпай брааткан. Олор улус конотон јерге јууктап келгилеерде, Козетта тидинип-тидинбей колун онын колына тийгисти.

— Ой былар.

— Не болды, балам?

— Бис айылдан торт ыраак жок.

— Онон не?

— Мен эмди слерден көнөгимди алайын ба?

— Неерек?

— Меге көнөк апарарга болушканаарды айыл ээзи үй кижиге көрүп ийзе, ол мени согор.

Кижиге көнөкти балага берип ийди. Бир минуттын бажында олар харчевнянын эжиге жанында болдылар.

Ойынчыктар саткан лавканын витринасында эмдиге ле турган жаан наадай жаар туйка көрүп ийеринен Козетта тудунып болбоду.

Онын кийининде ол харчевнянын эжиге токулдадып ийген. Колында свечи тудунып, эжиктин бозгозында трактирщица көрүнүп келди.

— А, бу сен бе, тенибер! Учы-учында келдин! Бу сен кайдаар жылыып бардын? Анаар-мынаар караган болбойсын, уйалбас тагма!

— Ой былар, — деп, Козетта тыркыраган бойунча айтты, — бу өрөкөн... ол бисте конуп алар күүндү.

Трактирщицанын бүрүнкүй-соок бүдүжи качанок жалакай боло берди, — бу кубулгазын андый иште турган улустун кылык-жагынын бир темдеги болотон. Ол жагы келген кижини тын жылбиркеп көрүп турды:

— Онызы слер бе, өрөкөн?

— Эйе, мен — деп, колун шляпазына тийгизип, кижиге каруун берди.

Бай жорукчылар андый тоонкой болгылабай жат. Бу кыймык, анайда ок десе жорукчынын кийимин ле алып жүрген немелерин кылчас эдип шиндеп көргөни айыл ээзи үй кижинин жалакай бүдүмин жоголтып ийди, онын жүзи ойто ло бүрүнкүй-соок боло берди.

— Киригер, көөркий, — деп, ол керексibes үниле айтты.

«Көөркий» кирип келерде, Тенардые оны экинчи катап кылчас эдип ајыктап, аңылу ајарузын онын тынг кыркылып калган узун сюртугына ла эмеш уужалган шляпазына јетирди. Оног ол јаар бажын кекип, эмеген тумчугын тыртыйтала, имдеп ийип, унаачыларла кожо эмдиге ле аракыдап отурган өбөгөни јаар суракту көрүп ийди. Обөгөни каруузына ус сабарын билдирбезинен кыймыктадып ийип, ол ок өйдө эрдин бүртейти, онызы мындый учуралда «айыл-јурты јок тербезен» дегени болуп турган.

Айдарда трактирщица јаан үнденип айтты:

— Калак, экем, меге сүрекей ачымчылу, је менде бир де бош кып јок!

— Кайдаар мени сугатан эдеер — тураның үстүне бе, аттың кажанына ба — онызы бойоордо, Мен алдынан башка кыпка бодоп төлөп берерим — деп, јорук јүрген кижии айтты.

— Төртөн су.

— Төртөн су дедер бе? Кем јок.

— Эзен-амыр болыгар.

— Төртөн су! — деп, унаачылардын бирүзи трактирщицага шымырап ийди. — Је кыптың баазы јүк ле јирме су ине.

— А оног төртөн — деп, трактирщица каруузына база шымырап айтты. — Јоктулардан мен мынан јенил баа албай јадым.

— Онызы чын — деп, өбөгөни јобош үниле темдектеди, — бойыңа андый албатыны божотсон — јаңыс ла айылыңның јакшы магын үреп койорың эмей.

Ол ортозында кижии түүнчегин ле тайагын тактага салала, столдың јанына отурып алды, Козетта десе стол үстүне аракылу болуштоп ло стакан тургузарга мендеди. Байа бойының адына бир көнөк суу некеген садучы адын бойы сугарарга барды. Козет-

та кухнядагы столдын алдында бойынын јерине ой-то отурып алала, чулук түүген ижин баштады.

Кижии аракы уруп алып, јүк ле амзайла, баланы кандый да сан башка ајарулу көрүп отурган.

Козетта јараш эмес болгон. Ол ырысту болгон болзо, байла, эрке бүдүштү болор эди. Козетта сыр-сак бүдүмдү, куу чырайлу кызычак болгон, сегизинчи де јашка брааткан болзо, ол бир алты ла јашту деп көрүнген. Онын күреелей көк јаан көстөри јаантайын јашкайактыганынан улам торт өчөмик деп билдирген. Јамајайлары төмөн болуп калган. Колдоры соокко куужантыган.

Бу өйдө Козеттаны јарыткан от онын тын кыр-лайган сөөктөрүн илелтип, коркушту арык болгонын чокум көргүзип турган. Кызычак јаантайын сооксынып туратан учун, ол эки тизезин сыраңгајуук тударга темигип калган.

Онын бастыра кийими самтар болгон, јайгыда онызы кижинин јүрегин сыстадып, кышкыда дезе чочыдып туратан. Баланын кийгени јүк ле салбар кеден кийим болгон. Түктен соккон бөстинг бир де өөни јок. Анаң-мынаң эди өткүре көрүнген, эдинде көк эмезе кара темдектерди — сабалгандардын истерин көрүп ийгедий болгон. Јылангаш буттары арык, соокко кызарып калган болгон. Таганактарынын үстүги јанында терен онкокторды көскө јаш толбогончо көрүп болбос болгон. Бу баланын бастыра бүдүш-бадыжы, онын базыды, онын кыймыктанганы, онын үни, үзүктелген куучын-эрмеги, онын көрүжи, онын унчукпазы, колыла эмеш те јангыганы— ончозы јангыс ла коркыганын көргүзетен.

Бу коркуш Козеттанын бастыра бойына шингип калган, бала ого курчаткандый болгон. Коркыганы оны чаганактарын бойына јаба туттуруп, буттарын јикпезинин алдына јажыртып, канча ла кире бил-

дирбес болорго кичеендирип, тыныжын араайлаттырып турган. Коркыганы онын көзинин каразы түбинде жажынган. Бу коркуш сүреен жаан болгонынан улам, айылына чек сууга өдүп калган келеле, кургадынып алайын деп, Козетта отко жууктаарга тидинбей, араайынан келип, бойынын ижин эдип отура берген.

Сары сюртукту кижини Козеттадан көзин албай отурды.

— Акыр! А калажын кайда? — деп, кенетийин трактирщица алгырып чыкты.

Козетта, темиккени аайынча, ээзи үнин бийиктедип ле ийерде, столдын алдынан качан ок чыгып келген.

Ол калаш садып экелетени керегинде чек ундып койгон. Коркунчак болуп калган балдардын аргасүмезин тuzаланып, төгүндөп ийди:

— Ой былар, булочный ол тушта бөктү болгон.

— Токулдадар керек болгон.

— Мен токулдаткам, былар.

— Же оноң не?

— Меге эжик ачкылабаган.

— Сенин чын ба, төгүн бе айдып турганыңды мен эртен шинжүлөп көрөрүм. Төгүндеген болзон, сени мен жакшы ла бижеледерим. А эм тургуза, кайда, ол он беш суны бейин бер — деп, Тенардые айтты.

Козетта колын фартугынын карманына сугуп, талымжырай берди. Он беш су анда жок болгон.

— Же, кулагын тунуп калды ба? — деп, трактирщица кыйгырды.

Козетта карманын аңтарды. Куру-ээн. Же ол акча кайда барган болотон? Кайран кызычак айдар сөзин таппай турды. Ол сирейе тура берген.

— Сен, анайдарда, акчаны жылытып салдың ба, бүткүл ле он беш су акчаны жылытып салдың ба?

Айса болзо, сен оны мененг уурдаарга сананып алдыг эмеш пе? — деп, Тенардые эмеген кыркырады.

Ол от жанында кадуга илип койгон камчызын аларга колын сунды.

Бу кекедүлү кыймык Козеттаны калактадып ийди: «Жаманым таштагар! Жаманым таштагар! Мен база анайып этпезим!»

Тенардые камчызын түжүрип алды.

Ол ортозында сары сюртукту кижиге жилединин карманынан туйка бедрене берди. Же өскөлөри аракы ичип, акчага ойноп, бир де немеге ажару салбай отургандар.

Козетта айдары жок чочыган бойынча оттың ары жанындагы толукка жажынып, колы-будын жуунада тартынарга, бойының чинези жок жарымдай жылагаш эдин жажыраарга чырмайып турган.

Трактирщица колын талайтты.

— Тарынбагар, өрөкөн, — деп, солун кижиге жара киришти, — бу кичинек баланын карманынан кандый да неме түжеле, полдың үстүлө тоголонып барганын мен жаңы ла көргөм. Мынызы ол жылыган акча эмес пе?

Ол бу ок тарыйын энчейеле, полдонг нени де бедречи кижиге боло берди.

— Андый ла эмгир, ол бу — деп, солун кижиге, сынын түзедип, айдала, Тенардые эмегенге мөнгүн акча сунды.

— Бу ла болтыр! — деп, Тенардые эмеген жаан үнденип айтты.

«Бу ла болтыр» дегени жирме де сунын монетазы болзо, же трактирщицага онызы астамду болгон. Ол акчаны карманына сугала, бала жаар кылчас эдип кыйгас-жаман көрөлө:

— Мынызы калганчы ла катап болзын! — деп айдып, токунады.

Козетта ойто ло бойынын «ичегенине» кирип алды, анайып онын јерин Тенардые эмеген адайткан. Таныш эмес кижии јаар баштанып алган баланын јаан көстөри табынча чек башка көрүштү болуп тура берди. Онызы эм тургуза жүк ле неме ондобой кайкаганы болгон, је онызына эмди кандый да болгобос бүдүмји кожулып турган.

— Слер курсак ичереер бе? — деп, трактирщица јорук жүрген кижиден сурады.

Каруузына кижии нени де айтпаган. Ол терен сананып калгандый болгон.

— Кем ол, бу кижии? — деп, трактирщица тиштери өткүре сыга базып айтты. — Ужин учун төлөйтөн акказы јок эмейзе. Ого жүк конгоны учун төлөп беретен болзо кайдат. Андый да болзо, меге мөр болды: полдо јаткан акчаны уурдап алары сагыжына кирбей калган.

Ол ортозында эжик ачылды: Эпонила ла Азельма киргилеп келген.

Омок-јардак, ап-ару, боп-болчок, он чырайлу ла су-кадык бойлоры, омор кижинин көзин сүүндиргендер. Кызычактар јылу кийинген болгон. Омордын кийими кыштын ойине келиштире эдилген, је онызыла коштой јаскы кеп-кийимдий чүмдү-јараш болуп артып турган. Бу эки кичинек бала мында бийлер болгон. Омордын эркетендү болгоны кийиминен, омок-јардагынан, омордын эткен тал-табыжынан билдирген. Омор киргилеп келерде: «А, учы-түбинде, слер де келгенеер!» — деп, трактирщица арбанчак, је сүрекеј эрке үниле айткан.

Элий-селиј кажызын ла бойына тартып алып, ол омордын чачын јуунада сыймап, ленталарын түзедип, эрке силкиштейле, божодып ийди.

— Айдыш та јок, јакшы балдар! — деп, ол јаан үнденип айтты.

Кызычактар оттын јанындагы толукка отургылап алды. Олор колдорында наадай тудуп, оны канайда ла серпип, бирде бирүзинин, бирде экинчизинин койынына јаттыргыза салып, омок-јардак чуркуражып отурдылар. Ойдөң өйгө Козетта бажын көдүрип, олор јаар кунукчылду көрүп турган.

Эпонила ла Азельма Козетта јаар көргилебеген. Олор оны ийдичектий ле немеге бодогылаган.

Эжелү-сыйынду Тенардьелердин наадайы чек оңуп, чек эскирип ле бастыра бойы сынып та калган болзо, Козеттага ол кайкамчылу јараш деп көрүнген, — ондо бастыра јүрген јүрүминде наадай, чын наадай болбогон.

Кенетийин Тенардые эмеген Козетта, ижин эдер ордына, туура баштанып, онын ойноп јаткан балдары јаар көрүп отурганын ајарып ийди.

— Э-э, мен сени тутпай кайттым! — деп, ол алгырып чыкты. — Сен анайып иштеп турган ба? Акыр ла, камчымды алзам, ол сени быжу иштедер!

Солун кижии, отургужынанг өрө турбай, трактирщица јаар баштанды.

— Ой былар, онызында не де јок ине, бала эмеш ойногой ло! — деп, ол, торт јалтанчылу күлүмзиренип, айтты.

Энирде ажанарда бир болчок каарган эт јиген, эки болуштоп аракы ичкен, јокту деп көрүнбеген кажы ла кижининг андый ок күүни јакарудый угулар эди. Је мындый эски шляпалу кижии кандый да күүнин айдарга бойына јай берерин, мындый сюртукту кижии бойынынг күүн-табын айдарга тидинерин — онызын трактирщица болдырып болбос болгон. Ол кезем удура айтты:

— Кызычак менин аш-курсагымды јип отурганда, иштеер учурлу. Мен оны јалкузына болуп азырап турган эмезим.

— А бу ол нени эдип отурган? — деп, солун кижжи јымжак үниле сураган, үни онын јокту кийимине ле кош тажыычынын јардындый таларкак јардына кандый да сан башка келишпей турган.

Трактирщица бийиркезе де, каруу берерине јөпсинди:

— Билерге турган болзогор, чулуктар түүп јат. Менин кызычактарыма чулуктар. Эскилери ончозы элеп калган дегедий, балдарым удабас чек жыла-наш бутту артар.

Кижжи Козеттанын чичкечек, кызыл будычактары јаар кылчас эделе, онон ары куучындашты:

— А бу эжерди ол качан түүп бождор?

— Ол оны түүп, ас ла дегежин, бир үч күн эмезе төрт тө күн отурып калар, јалку ла неме!

— Ол эжер чулук бүдүп калза, баазы канча болгой не?

Трактирщица солун кижини јескинген бүдүштү ајыктап ийди:

— Одус судан төмөн болбос.

— А беш франкка слер оны саткайаар не? — деп, кижжи катап сурады.

— Көрмөс сени сок! — деп, бу эрмекти уккан унаачы јиркиреде каткырала, кыйгырып ийди. — Беш франк па? Тү-үк, акказы кара бајырт! Андый деп бодоп турум! Бүткүл ле беш монета!

Бу тушта Тенардые эрмекке кирижетен ой јетти деп шүүнди.

— Кем јок, өрөкөн, слердин күүнеер андый болзо, бу эжер чулукты слерге беш франк учун бергилеп ийер. Бис јорукчылардын сурагынан кыйарга билбей јадыс.

— Је акчаны столго салзын! — деп, эмегени кезем ле јана баспай јарлады.

— Мен бу чулукты алып јадым — деп, солун киж-

жи каруун берди, онын кийининде дезе, карманынан беш франктын монетазын чыгарып келип, кожуп айтты: — Чулук учун төлөп турум.

Онон ол Козетта жар бурылды.

— Эмди сенин ижин менин болуп калган. Ойно, балам.

Унаачы беш франктын монетазынын бүдүмин алаң кайкап, аракы ичерин таштайла, мөнгүн акчаны көрөргө жүгүрип келди.

— Чындап та дезе, көрзөң дө оны! — деп, ол жаан үнденип айтты. — Чып ла чын мөнгүн беш франк! Мекези жогынан!

Тенардые басып келеле, акчаны жилединин карманына унчукпай сугуп алды. Эмегенинин удур айдар сөзи жок болгон. Ол эрдин тиштеп турган, кыйгастанганынан жүзи тыртыя берген.

Козетта бастыра бойы тыркыражып турган, же андый да болзо, учы-учында, сураарга тидинди:

— Ой былар, бу чын ба? Мен бир эмеш ойногудыйым ба?

— Ойно! — деп, Тенардые эмеген каруузына кыйгас-жаман үниле айтты.

— Быйан болзын, былар, — деп, Козетта айтты.

Онын оозы айыл ээзи үй кижиге быйан айдып турарда, кичинек жүреги жорук жүрген кижиге быйанын жетирген.

Тенардые өбөгөн база ла аракы ичерге отуруп алды.

— Ол, бу сары кийимдү кижиге, кем болгой не? — деп, эмегени онын кулагына шымырап ийди.

— Меге миллионерлерди де көрөргө келишкен, озор мындый ок сюртуктар кийгилеп жүрген — деп, Тенардые карууна улуркап айтты.

Козетта чулук түүбей барган, же бойынын жерин таштабаган. Ол жаантайын канча ла кире ас кый-

мыктанарга кичеенетен. Кийин јанында турган ко-
робкадан кандый да эски өөн бөстөр лө бойынын
теленир үлдүчегин чыгарып алды.

Эпонила ла Азельма айландыра болуп турган ке-
ректерге кандый да ајару салгылабаган. Олор бу
јагы ла сүрекеј каруулу керекти бүдүргилеген —
кискени тудуп алгандар. Наадайын полго таштап
ийеле, Эпонила эјези, кискечектин маараганын ла
тырландаганын керекке бодобой, оны чанкыр ла
кызыл өөн бөстөргө ороп отурган. Бу каруулу ла
уур ишти бүдүрип, ол сыйыныла куучындашкан:

— Билерин бе, сыйнычагым, бу наадай онызы-
нан каткымчылу. Көрзөн, ол кыймыктанып, чый-
кылдап туру, ол јылу. Билерин бе, сыйнычагым,
оныла ойноок. Ол менин кызычагым болор. Мен
абакај болорым. Сеге айылдап келерим, сен дезе
оны көрөрин. Онын кийининде сен эмештен онын
сагалын көрүп ийеле, кайкаарын. Онон дезе кула-
гын көрөрин, онон дезе куйругажын көрүп ийеле,
сүрекеј тын кайкаарын. Сен меге: «О кудаймай!»—
деерин. Мен дезе сеге мынайып айдарым: «Эйе, бы-
лар, бу менин кичинек кызычагым андый. Эмди ки-
чинек кызычактар бастыразы андый» — деерим.

Азельма Эпонинанын куучынын сүрекеј јилбир-
кеп угуп отурган.

Тенардьенин кызычактары кискечекти чууга оро-
гылап турганча, Козетта бойынын үлдүчегин орогон.
Онын кийининде ол оны колго алып, араай кожон-
доп, јайкап тура берген.

Ол ортозында Тенардые эмеген сары кийимдү ки-
жи јаар базып келди. «Өбөгөнимнин айтканы јолду,
айса болзо, ол бай кижиде. Ак-јарыкта опту бай улус
болуп јат ине» — деп, ол шүүнди.

Столго чаганактанып алды.

— Өрөкөн... — деп, Тенардые эмеген айтты.

«Өрөкөн» деген сөсти угала, кижн кайа көрди. Трактиршица оны бу өйгө жетире эмезе «көөркий», эмезе «экем» деп адап туратан.

— Билереер бе, өрөкөн, бу бала ойнозын деп, мен сүрекей тын күүнзеп жадым, — Тенардые эмеген бойынын жарамзык-тоонкой үниле оног ары эрмектенди, онызы онын күркет кылыгынан да жескимжилү болгон, — слер андый киленкей болзогор, мен мойношпой жадым, же мынызы жагыс катап жакшы. Билереер бе, ондо кем де жок ине. Ол иштеер учурлу.

— Айдарда, бу слердин балагар эмес пе? — деп, кижн сурады.

— Кудай слерле, өрөкөн! Ол тербезен эмей, бис оны быйанзып жаттыргызып алганыс. Аргабыс жеткенче, ого нени ле эдип жадыс, же бис бойыс та бай эмезис. Онын төрөл жерине калас бичип турганыстан бери алты ай өтти, каруузына биске бир де сөс бичигилебей жат. Энези жада калган болгодый.

— Андый ба — деп, кижн каруузына айдала, катап ла санана берди.

Бастыра бу куучыннын туркунына Козетта бойынын ээзи болгон үй кижиден көзин албаган. Же куучынды ол кулагынын кырыла ла уккан, ого жүк ле эрмектердин үзүктери угулып турган. Ол ортозында бастыразына шыдар эзиргилей берген улус кожон баштап алган. Текши жыргалда туружарга, трактиршица озор жаар баскан.

Козетта столдын алдында отуруп, отко көргөн, от онын кыймык жок көстөринде жаркындалган; кызыкчак катап ла үлдүчегин жайкап, араай кожондоп отурган.

Айыл ээзи үй кижн база ла катап эреп сураган согында сары кийимдү кижн, учы-учында, ажанып аларга жөпсинди.

— Нени экелейин, өрөкөн?

— Қалаш ла сыр — деп, ол каруун берди.

«Јарт ла, јокту тербезен» — деп, Тенардые эмеген шүүнди.

Аракызактар бойынын кожонгын кожондоп лотургылаган, стол алдындагы бала дезде база бойынын кожонгын кожондогончо болгон.

Кенетийин Козетта унчукпай барды: қайа көрөлө, ол кичү Тенардьелердин наадайын ајарып ийген, кискеле беришкен кызычактар наадайды кухнядагы столдон бир канча алтам јерде таштайла, ундыгылап койгон.

Ол тушта Козетта чуулаган үлдүчегин колдорынан түжүрип, көзиле кыптын ичин араай ајыктап көрди. Тенардые эмеген өбөгөниле шымыранып куучындажып, акчазын јангыдан тоолоп отурган. Эпонина ла Азельма кискеле ойногылаган; келген улустын кезиги курсак ичкен, кезиги аракы ичкен, кезиги кожондогон, — ого бир де кижии ајару салбаган. Кажы ла минут баалу болгон.

Козетта столдын алдынан төрт тамандап чыгала, онын кийининен көргилебей јат па деп база катап бүдүнип алды, онын кийининде наадай јаар түрген-түкей энмектеп келеле, оны ала койды.

Улус көрөр-угарга јеткелекте, ол ойто ло бойынын јеринде болуп, кыймык јок отурды, је ол эмди, кучактап алган наадайы көлөткөдө артып турзын деп, туура баштанып алган.

Бойынын чүм јок энирги курсагын јип отурган јорукчыдан өскө, кем де нени де ајарбай калган.

Андый сайрал бир он беш минуттын туркунына улалган.

Је бу учуралда Козетта кандый да ајыкчыл-сергелен болгон болзо, наадайдын сангар буды көлөткөдөн чыгып, печқенин одына чокум көрүнип турганын ајарбай калды. Карангуйдан чыгып калган бу

оошкы, жылтыркай бутты кенетийин Азельма кайкап көрди.

— Ой, көрзөң дө, эжейим! — деп, ол Эпонинаяга айткан.

Эки кызычак экилези алаатый берди: Козетта олардын наадайын аларга тидинген!

Эпониная өрө туруп, кискезин божотпой, энезине базып келеле, оны жикпезинен тарткыштай берди.

— Же бу сен меге амыр берзен! Же, не керек болды сеге? — деп, энези сурады.

— Эне, же көрзөң дө! — деп, кызычак айдала, сабарын Козетта жаар уулады.

Бастыра бойы сүүмжиге алдырган Козетта дезенени де көрбөгөн, нени де укпаган.

Трактирщицанын бүдүш-бадыжы соой берди. Козетта ойинен өткөн! Козетта «барышнялардын» наадайына тийеринен жалтанбаган! Чугулы бадышпаганына кыркырай берген үниле Тенардые эмеген кыйгырып ийди:

— Козетта!

Козетта, онын алдында жер силкинген чилеп, серт этти. Ол кайа көрди.

— Козетта! — деп, трактирщица такып айтты.

Козетта наадайды алып, оны полго чебер салып койды. Онын кийининде наадайдан көзин албай, Козетта колычактарын кабыра тудуп, тын уужады — сегис жашту бала колдорун анайып тутканын көрөргө коркушту болгон. Түште көргөн кандый да шыра — агаш та ортозына жүргени, толтыра суулу көнөкting ууры да, акча да жылытканы, камчы да көргөни, керек дезе айыл ээзи үй кижиден уккан кекедүлү сөстөр дө — оны ыйладып болбогон, же эмди көзининг жажы келди.

Ол өксөп ыйлаганына тумаланып турган.

Лорук жүрген кижиде столдон туруп алды.

— Не болгон? — деп, ол сурады.

— Же бу слер көрбөй тураар ба? — деп, трактирщица буру эдилгенин иле-чокум керелеген неме жаар — Козеттанын будынын жанында жаткан наадай жаар сабарын уулап, жаан үнденип айтты.

— Же онызында не? — деп, кижичи катап сурады.

— Бу тенибер кызычактарымнын наадайына тийеринен жалтанбаган! — деп, Тенардые эмеген каруун берди.

— Ол ло бо? Ол бу наадайла эмеш ойногон болзо, онызында не болды? — деп, кижичи айтты.

— Же наадайды ол бойынын кирлү колдорула туткан! Бойынын жескимжилү колдорула! — деп, трактирщица айдып турды.

Бу сөстөр айдыларда, Козеттанын өксөп ыйлаганы тыгый берген.

— Сен токтоорун ба, жок по?! — деп, Тенардые эмеген алгыра берди.

Солун кижичи чике ле эжик жаар ууланып, оны ачала, чыгып жүре берди.

Ол көрүнбей ле барарда, трактирщица онын жок болгонын тузаланып, будыла Козеттаны стол алдында тыг түртүп ийген, кызычак жоо деп кыйгырып калды.

Бир канча минуттын бажында эжик ачылды, барган кижичи ойто көрүнүп келди. Ол колында бис мынанг озо айткан, деремненин ончо балдары кере түжүне јилбиркеп көргөн ол кайкамчылу јараш наадайды экелетти. Ол оны Козеттанын алдына тургузала:

— Ал, бу сеге! — деди.

Козетта көзин өрө көрди. Ого колында наадайлу јууктап келеткен кижини ол күнге бодогон, онын санаазына санг башка сөстөр јетти:

— Бу сеге!

Ол солун кижн жаар көрди, наадай жаар көрди, онон араай тескерлеп, стол алдындагы сырагай ыраак толукка, стенеге коштой, жажынып алды.

Ол эмди ыйлабаган, кыйгырбаган — тынарга да жалтанып тургандый көрүнгөн.

Трактирщица, Эпонила ла Азельма канкайып калган турдылар. Аракызактар да унчугушпай бардылар. Харчевняда тым боло берди.

Алан кайкаганынан алаатып, эрмектенип болбой барган Тенардые эмеген катап ла шүүнип-сананып тура берди: «Ол, карган өбөгөн, кандый кижн болоттон? Та жокту, та миллионер? Айсa болзо, жагыс кижиде экилези — өскөртө айтса, уурчы эмеш пе?»

Трактирщик бирде наадай жаар, бирде жорукчы жаар көрүп турган; акчалу таарды канайып жоктоор эди, ол бу кижини анайып ок жоктоп тургандый болгон. Же онызы кезек ле өйгө улалган. Эмегенине базып келип, ол шымыранып ийди:

— Наадайдын баазы, ас ла болзо, одус франк. Жүүлбе! Бу кижинин алдына жылбыгдап жүр!

— Же бу не, Қозетта, наадайды ненин учун албай турун? — деп, Тенардые эмеген, чөрчөктөрдө киленкей болуп көрүнөрге турган алмыс эмеген чилеп, жалакай үниле айтты.

Ол тушта Қозетта бойынын толугынан эгмектеп чыгып келерге тидинди.

— Қозетта, өрөкөн сего наадай сыйлап жат. Ал оны. Ол сенин ине — деп, жалакай үниле Тенардые өбөгөн жөмөшти.

Қозетта чөрчөктөги немедий наадай жаар кандый да коркып калган чырайлу көргөн. Онын жүзинде көстинг жажы кургагалак болгон, же көзи табынча жарып, ырыстын кайкамчылу чоғын жайып тура берген.

Мен наадайга тийзем ле, күкүрт жызырт эдер деп, кызычак бодогон.

Онызы кезектей чын болгон, нениг учун дезе айыл ээзи үй кижини оны арбайла, сабап салар деп, ол аланзыбаган.

Учы-учунда Козетта наадайга жууктайла, трактирщица жаар баштанып:

— Кем жок по, былар? — деп кемзинип-манзаарып шымыранды.

Чөкөнгөнин, коркыганын ла сүүнгенин жаңыс өйдө көргүскен онын бу үнин кандый да сөстөрлө айдар арга жок.

— Кем жок эмей база! — деп, трактирщица каруун берди. — Ол сенин. Өрөкөн сеге оны сыйлап жат ине.

— Чын ба, былар? — деп, Козетта такып сурады. — Мынызы чын эмеш пе? Ол менин бе, бу абакай?

Жорук жүрген кижинин көзине жаш толгон. Ол, жарт ла, тын өкпөөргөнинең улам өксөп ыйлай бербеске, унчукпай отурган. Козеттага бажыла кекийле, «абакайдын» колын онын колына салып берди.

Козетта, «абакайдын» колы онын колын өртөп ийген чилеп, бойынын колын түрген кайра эделе, тунзейе туруп калды.

Кенетийин ол кайра бурылып, наадайды түргентүкей ала койды.

— Мен оны Катерина деп адаарым — деп, ол айтты.

Козеттанын самтар кийими наадайдын ленталарына ла кубакай-оошкы платъезине тийип, озорло колыжа бергенин көрөргө кайкамчылу болгон.

— Ой былар, а мен оны стулга отургуссам, кем жок по? — деп, кызычак сурады.

— Эйе, балам, — деп, трактирщица каруун берди.

Эмди Азельманын ла Эпонинанын Козетта жаар күйүнүп көрөр өйи келди.

Козетта Катериназын стулга отургузала, бойы десе онын одожында полго отурып алып, кыймык жок, унчукпай көрүп тура берди.

— Ойнозон, Козетта, — деп, жорук жүрген кижиси айтты.

— О, мен ойноп турбай! — деп, кызычак каруун берди.

Жорук жүрген бу кижини трактирщица эмди акжарыкта неден де жаман көргөн. Же тудунар керек болгон. Ол кыстарын уйуктаарга аткарып ийген, онын кийининде Козеттаны да аткараарга сары кийимдү кижиден «жөп» сураган.

— Ол бүгүн тын арыган — деп, трактирщица килеңкей эне болуп кожуп айтты.

Катериназын кучактап алып, Козетта уйуктаарга барган.

Өйдөн өйгө Тенардые эмеген, «санаазын жеңилтип аларга», залдын одош толугына барып турды, анда онын өбөгөни отурган.

— Карган күрүмди оны! Кандый чымыл тиштеди болбогой? Бисти ле түйметкен! Ол, көрзөөр дө оны, бу кичинек кенже неме ойнозын деп күүнзейт! Ого наадай сыйлап жат! Төртөн франктын наадайын бу кереги жок ийдичекке, мен оны бастыра бойын төртөн су акчага берип ийер эдим! База ла эмеш өй өткөжин, ол оны, герцогиняны чылап, «слердин величество» деп адап тура берер. Жүүле берген бе, кайткан, бу карганак?

— Ненин учун жүүле берген? Бу ончозы сүрекей жарт неме ине — деп, Тенардые жөпсинбей турды. — Амынызы оны соододып турган болзо кайдарын? Сеге кызычагаштын иштегени жарап жат, ого десе ойногону жарап жат. Онызына онын табы бар. Жорукчы төлөп турган болзо, нени ле эдейин десе — онын күүни. Бу карган согум — быйанду кижиси болзо, сеге

не? Ол тенек те болзо, сенин керегин жок. Оңдо акча барда, незин киришип турун?

Мынызы айыл ээзинин куучыны ла трактирщиктин жартамал шүүлтелери болгон; ол экүнинг бирүзи де удура сөс айдылганын сүүбейтен.

Туш јердин кижизи столго чаганактанып алып, катап ла санана отурып калган.

Трактирге келген бастыра өскө улус, садучылар ла унаачылар, табынча оңон ырап, кожондобой баргылаган. Олор ол јаар кандый да тоонкой јалтанышту көргилеген. Бу јокту кийим кийген, карманынан беш франктарды керексибей ле чыгарып, агаш башмак өдүктү, јүзи-бажы кирлү кичинек немелерге бир де кысканбай једеең наадайлар сыйлап турган кайракан, јарт ла, кайкамчылу да, јеткерлү де кижиде болгон.

Бир канча час өтті. Улус таркагылай берди, трактир јабылды, алтыгы зал эң болуп барды, от өчти, солун кижиде дезе ол ло јеринде байагызынча ла кыймык јок отурды. Кезикте ол тайанган колын ла селип турган. Ол ло. Је Козетта баргалы ол бир де сөс айтпаган.

Өбөгөн-эмеген Тенардьелер сонуркаганынан ла солун кижини јангыскан таштабас јанду болгонынан залда арткылаган.

— Ол анайып түниле ле отураарга турган ба? — деп, Тенардые эмеген кимиренип турды.

Эки час согордо, ол өбөгөнине айтты:

— Мен уйуктаарга барадым. Оныла канайдатан эдин — бойында.

Өбөгөни толуктагы столдын јанына отурып алып, свечи күйдүреле, «Французский вестник» деп газетти кычырып отура берди.

Анайып бүткүл бир час өтті. Јарамыкту трактирщик газетти, ас ла болзо, үч катап кычырган.

Јорук жүрген кижиде ол бойынча јеринен кыймыктанбай турды.

Тенардые кыймыктанды, јөткүрип ийди, түкүрип, чимирип ийди, стулын чыкыратты. Кижиде кыймык јок бойынча отурган.

«Уйуктап калган эмеш пе?» — деп, Тенардые санды.

Кижиде уйуктабай отурган, је оны сананган санааларынан бир де неме ойгозып болбос болгон.

Учы-учында Тенардые, колпак бөрүгин суурып, јорук жүрген кижиге араай базып келеле, сураарга тидинди:

— Слер, өрөкөн, барып уйуктаараар эмеш пе?

— Эйе, слердинг айтканаар јолду — деп, солун кижиде айтты. — Слердинг ат кажаганаар кайда эди?

— Өрөкөн, мен слерди үйдежип саларым, өрөкөн, — деп, Тенардые каткырынып үнденди.

Ол подсвечник тудунып алды, солун кижиде бойынын түүнчегин ле тайагын алды, онон Тенардые оны алтыгы этапта кайкамчылу бай јазалган кыпка баштап апарды: анда кызыл агаштаг эткен мебель, кеме кеберлү орын ла кызыл коленкор бөстөнгө көктөгөн көжөгөлөр болгон.

— Бу не атазы? — деп, јорукчы сурады.

— Бу акту бойыстын уйуктайтан кыбыс — деп, трактирщик каруун берди. — Бис үйисле экү эмди өскө кыпта уйуктап јадыс. Бого јылына эки-үч каттап көп киргилебей јат.

— Меге аттыг кажаганы артык — деп, солун кижиде кезем айтты.

Тенардые бу күркет сөсти укпаган кижиде болуп калды.

Ол камин печкени кееркеткен эки жагы воск свечини күйдүрип ийди, печкеде тапту јаан от јалбырап күйген.

Жорукчы кайа көрөрдө, айыл ээзи жок болды.

Трактирщик бойынын кыбына жүре берген. Эмегени, өбөгөненин базып клееткенин угуп ийеле, айтты:

— Билерин бе, мен эртен Козеттаны чыгара сүрерим.

— Сенин түргенинди! — деп, Тенардые карууна соок айтты.

База олор бир де сөс айдышпады, бир канча минуттын бажында олордын свечизи өчө берген.

Айыл ээзи жүре ле берерде, жорукчы бойынын түүнчегин ле тайагын толукка салып, креслого отурып алала, бир канча минуттын туркунына сананып отурды.

Онын кийининде ол батинказын суурды, свечилердин бирүзин колго алып, экинчизин өчүрүп ийди, эжикти түртеле, нени де бедреген чилеп, айландыра ајыктанып, чыга берди. Коридорды өдөлө, тепкиштин јанында токтой түшти. Бу өйдө ого баланын тыныжындыј араай сыйкыраган табыш угулды.

Ол бу табышка удур барып, тепкиштин алдында кандый да ойдыкка учурады. Бу ойдык тепкиштин баскыштарынын тескери јаны болгон эмтир.

Анда, жүзүн-базын эски тергиштердин ле оодык шилдердин ортозында, тоозында ла јөргөмөштин уйазы тартылган јерде, төжөк деген неме бар болгон, ол тыктаган саламы атрайа чыгып калган тежик таардан ла чек үлтүреген јыртык јуурканнаг турган. Простынялары жок болгон. Бу ончозы таш полдо чачылып калган. Шак мындыј төжөктө Козетта уйуктап јаткан.

Солун кижии јууктай базып, ол јаар көрүп тура берди.

Козетта калыг уйуктаган. Кийимдү ле уйуктап јаткан: јылу болзын деп, кышкыда ол чечинбейтен.

Наадайды ол бойына жаба тудуп алган, онызынын ачык көстөри карануйда суркураган. Ойдөн өйгө Козетта, ойгонорго турган чылап, уур үшкүрип, наадайын торт колдоры курулганча кучактап жатты. Төжөгинин жанында онын агаш башмактарынын жүк ле бир сагары турган.

Козеттанын чуланына коштой ачык эжиктен тапту жаан карануй кып көрүнгөн. Јорук жүрген кижиге кирип барды. Кыптын түбинде шил эжик өткүрө түп-түңгөй кичинек, сүрекей апагаш эки орын көрүнгөн. Онызы Эпонинанын ла Азельманын орындары болгон.

Бу кып өбөгөн-эмеген Тенардьелердин кыбыла коштой болбойсын деп, јорук жүрген кижиге бододы. Ол барарга турала, кенетийин каминди ајарып ийди. Бу каминде от күйбеген, анда керек дезе күл де јок болгон; је онын ичинде тургулаган немелерге јорукчы ајарузын салды.

Ол балдардын јараш бүдүмдү, јаанду-кичинектү эки башмагы болгон. Түнде јакшы күүндү тармачы үй кижиге өдүгине кандый бир кайкамчылу сый салып койорына иженип, балдар байрам алдында бойынын башмагын каминнин ичине тургузатан јакшынак озогы јанды јорук жүрген кижиге ол ло тушта эске алынды. Эпонина ла Азельма каминнин ичине бир башмактан тургускылап койгон.

Јорук жүрген кижиге энчейди.

Тармачы үй кижиге, өскөртө айтса, энези, мында болгон эмтир, кажы ла башмакта он сунун јап-јаны, јап-јараш монетазы мызылдап јаткан.

Кижиге сыртын түзедип, барарга турган, је тууразында, печкенин сыраңай ла карануй деген толугында, кандый да неме турганын ајарды. Ол көрөлө, агаш башмакты, деремненин јокту улузы кийетен сыраңай јаман, коркушту, јарымдай оодылып кал-

ган, бастыра бойы балкашка, күлге уймалган башмакты, танып ийди. Мынызы Қозеттаның башмагы болгон.

Бу башмактың ичинде бир де неме јок болгон.

Јорук јүрген кижі карманынан бедренип, энчейип келеле, Қозеттаның башмагына бир луидор¹ акча салып койды.

Оның кийинінде, табыш јок базып, бойының кыбына бурылып келди.

* * *

Эртезинде, ас ла болзо, таң адарынан эки час озо, колында перолу Тенардые свечи күйген столдың јанында отурып, сары сюртукту јорукчыга счёт тургускан.

Эмегени чала оның үстүне энчейип, оның перозының кийининен көрүп турган. Олор бир де сөс айдышпагандар. Өбөгөни терен шүүнип отурган. Айыл ичинде шылырт угулган: ол Талан-Келен тепкишти јалмаган.

Бүткүл он беш минуттың бажында, бир канча түзедүлердин кийинінде, Тенардые искусствоның мындый произведениезин төзөгөн:

<i>1-кы номердеги господинге счёт</i>	
<i>Эңирде ажанганы</i>	<i>3 франк</i>
<i>Кып</i>	<i>10 франк</i>
<i>Свечи</i>	<i>5 франк</i>
<i>От одырғаны</i>	<i>4 франк</i>
<i>Айбызын бүдүргени</i>	<i>1 франк</i>
<i>Бастыразы</i>	<i>23 франк</i>

«Бастыразы» деердин ордына «бастыразы» деп бичилген болгон.

— Јирме үч франк! — деп, трактирщица јаан үн-

¹ Луидор — јирме франктың алтын акказы.

денип айтты. — Же, бир јанынан, сенин чотогонун јолду, Тенардые, ол чын да бу акчаны биске төлөөр учурлу — деп, кыстарынын көзинче Козеттага наадай сыйлаганын эске алынып, эмегени ынгыранды. — Онызы јолду, је чала көп. Ол төлөбөс.

Тенардые бойынын соок каткызыла каткырала:

— Төлөп берер — деп каруун берди.

Эмегени удурасөс айтпаган. Ол столдордын үстүн јуунадып тура берди; өбөгөни кыптын ичиле ары-бери баскындап турган. Бир эмеш өйдин бажында ол кожуп айтты:

— Менин алымым бүдүн јарым мунг франк ине!

Печкенин јанындагы толукка отурып алала, буттарын јылу күлдин үстүне салып, шүүнип отура берди.

— Ол ајас, мен бүгүн Козеттаны чыгара сүрерге турганымды ундыбадын ба? — деп, катап ла эмегени эрмектене берди. — Јыланды оны! Онын ол наадайы торт јүрегимди јиди. Мен эмди ол кызычагашты бир де күн көрүп чыдажып болбозым!

Тенардые канзазын азып алала, айтты:

— Сен счөттү ол кижиге берип ийеринг.

Онын кийининде ол чыгып јүре берди.

Ол эжиктин ары јанына көрүнбей ле барарда, јорук јүрген кижиге залга кирип келген.

Тенардые качан ок онын кийининче ойто кирип, јарымдай ачык эжикте јангыс ла эмегени көргөдий эдип туруп алган.

Сары кийимдү кижиге колында бойынын тайагын ла түүнчегин тудуп турган.

— Андый эрте не турганаар? — деп, трактиршица јаан үнденип айтты. — Слер, өрөкөн, бисти таштап барып јатканаар ба?

Мыны айдып тура, ол алаатыганынан счөттү колында эбирип турды.

Жорук жүрген кижинин чырайы санааркап, аамай-тып калган болгон.

— Эйе, былар, мен барып жадым — деп, ол каруун берди.

— Анайдарда, слердин, өрөкөн, Монфермейльде кандый да керектереер болбогон бо?

— Жок. Мен мында жолой браадала эмей. Ол ло. Мен, былар, слерге канчаны төлүлү эдим?

Тенардые унчукпай ого бүктеп койгон счётты берди.

Кижини оны жайа тудала, көрүп ийген, же, жарт ла, кандый да өскө неме керегинде сананган.

— Ой былар, слердин керектереер жакшы өдүп туру ба, жок по? — деп, ол сурады.

— Кирезинде ле, өрөкөн, — деп, счёт кижини чукулдандырбаганын алан кайкаган трактирщица каруун берди. — О калак, өрөкөн, ой эмди уур-кату эмей!—деп, ол ачымчылу үниле куучындап турды.— Ол үстүне бистин жерде аргалу жаткан улус та ас ине. Билереер бе, көп лө жаны оок-теек улус. Биске, өрөкөн, слердий кысканбас, бай улус каа-жаа ла кирип жүрет. Бис ума жок көп налогтор төлөйдис. Мында дезе, билереер бе, ол үстүне кызычагаш та бисти чыгымга түжүрүп жат!

— Кандый кызычагаш?

— Же, кызычагаш чы, ундып койдоор бо? Козетта. Талан-Келен, анайып оны мында, деремнеде, чоллоп салгандар.

— А-а! — деп, солун кижини чөйө айтты.

Тенардые эмеген оноң ары куучындады:

— Бу крестьяндардын чоло аттары тенексү ле база! Кызычагаш талан-келенге эмес, көп жанынан жарганатка бүдүштеш ине. Көрзөөр дө, өрөкөн, бис бойыс тиленип-суранып жүрбей жадыс, же өскөлөрине де берер аргабыс жок. Бис нени де иштеп албайдыс,

төлөйтөнис десе көп. Патент,¹ каландар, налогтор. Ого үзеери десе, менде бойымнын эки кызым бар ине. Ол үстүне өскө кижинин балазын азырааргатын да керексип турганым жок эди.

Ол тушта солун кижини, үни чала тыркыраган да болзо, токуналу айдарга албаданып, сурады:

— А слерди оноң жайымдагылаган болзо, кайткайаар не?

— Кемнен? Козеттадан ба?

— Эйе.

Трактирщицанын кызыл, казыр жүзи жескимжилү күлүмзиренгенинен белбейе берди.

— О, өрөкөн, алыгар оны, канайдатан эдеер, онызы бойоордо.

— Жакшы.

— Чын ба? Слер оны алараар ба?

— Мен оны аларым.

— Эмди ле бе?

— Эмди ле. Баланы бейин кычыраар.

— Козетта! — деп, Тенардые эмеген кыйгырды.

— Ол келгенче десе, мен слерге счөт аайынча төлөп берерим — деп, јорук жүрген кижини оноң ары айтты. — Менен канча керек эди?

Счөтты көрүп ийеле, кайкаганын јажырып болбой калды.

— Јирме үч франк! — ол трактирщица јаар көрөлө, такып айтты: — Јирме үч франк па?

Трактирщицанын согултага белетенип алгадый ойи јеткил болгон.

— Је андый эмей база, өрөкөн! Јирме үч франк — деп, үй кижини карууна кату айтты.

Солун кижини столдын үстүне беш франктаң беш монета салып койды.

— Баланы барып экелеер — деди.

¹ Патент — саду өткүрерге јөп берип турган кере бичик.

Бу өйдө кыптын ортозына Тенардые күлүк бойы чыгып келди.

— Бу өрөкөн жирме алты су төлүлү — деп, ол айтты.

— Канайып жирме алты су? — деп, эмегени алгырып чыкты.

— Кып учун жирме су, энирде ажанганы учун алты су — деп, Тенардые карууна соок айтты. — Бала керегинде дезе мен бу өрөкөнлө эмеш эрмектежерге турум. Бис экүни артырып сал, эмеген.

Тенардые эмеген, удур бир де сөс айтпай, жүре берди.

Олор экү жагыскан артып ла каларда, Тенардые жорук жүрген кижиге отургуш берди. Жорук жүрген кижиге отуруп алды. Тенардые бут бажында артып калды, онын бүдүш-бадыжы кандый да күүнзек, чүми жок боло берди.

— Өрөкөн, уксаар да, слерге чикезин айдайын: мен ол баланы сүрекей сүүп жадым — деп, ол айтты.

Солун кижиге оны ширтеп көрди:

— Кандый баланы?

Тенардые эмегин оноң ары көндүктирди:

— Тегин бодозо, каткымчылу ла неме! Же олорго темигип, айрылып болбой барарын. Бастыра бу акча меге не керек? Оны ойто алыгар, бойоордын акчаарды. Ол баланы мен сүрекей сүүп жадым.

— Же кемди? — деп, солун кижиге такып сурады.

— А бистин кичинек Козеттабысты чы. Слер оны бистен апарарга турган болгодыйаар ине? Анайдарда, слерге жажырбай айдайын: мен баладан айрыларга жөпсинбезим, слер кандый ак-чек кижиге, менин айтканым база андый ок чын. Мен онызына жөпсинип болбозым. Качан бир тушта кызычак мени жаман айдар эди. Мен онын чек кичинек болгонун көргөм. Чындап, бис ого акча чыгымдайдыс, чындап,

ондо једикпестер де бар, чындап, бис бай эмес, чындап, ол оорыыр тушта мен јангыс ла эм-сам учун төрт јүс франктан ажыра төлөгөм! Је көөркийектин адазы да, энези де јок ине, оны мен чыдадып алгам. Менин аш-курсагым ого до, бойыма да једер. Өскөртө айтса, мен ол баладан айрылып болбой баргам. Билереер бе, олорды сүүрге кижн табынча темиге беретен болтыр; мен чүм-чам јок кижн, шүүннп билбезим; мен ол јаш баланы сүүп јадым; үйм өктөм дө болзо, је оны база сүүп јат. Слер көрөдөөр ине, кызычак биске акту бойыстын балабыстын. Мен онын айыл ичинде шулурап јүргенине үренип калгам.

Солун кижн трактирщикти ширтеп көрүп ле отурды.

— Меге тарынбагар, өрөкөн, је бойынын балазын баштапкы ла учураган кижиге анаар ла бергилебей јат ине. Айтканым јолду эмес пе? Чыны чын, нени де айдып болбозын, слер бай кижн, слердин бүдүжеер де сүрекеј ак-чек кижинин бүдүжиндий. Айса болзо, мынызы ого ырыс экелер эди... Је меге билер керек. Слер ондоп тураар ба? Мен оны божодып ийеле, бойымды кезеткен болойын, је мен онын барган јерин билерге јадым, менин оны көзимнен јылыитар күүннм јок эди. Өйдөң өйгө ого кирип јүрерге, онын ада деген кару кижизи ыраак јок јерде деп, ол балазын корулап турганын билзин деп, онын кемде јатканын билерге турум. Өскөртө айтса, бистин күчистен бийик турган немелер бар. Мен керек дезе слердин адыгарды да билбезим. Слер оны јединнп апарарыгар, мен дезе: «Је, - а бистин Талаң-Келенгис кайда не? Кайдаар ол учуп барды?» — деп бойыма айдарым. Мен чаазынаардын кандый-кандый үзүгин де болзо, ого јүк паспорт-саспорттын кырын да болзо көрөр учурлу, андый эмес беде?

Солун кижиге Тенардьени көзиле ширтеп, онын өзөгүн өткүрө көрүп отурган чылап, каруун төп лө жана түшпес үниле берди:

— Господин Тенардье, Парижтен беш льё¹ жерге ырап, паспортын бойыла кожо алгылабайтан. Мен Козеттаны апарайын дезем, алып жүре берерим — өскө эрмек жок! Слер менин ады-жолымды да, жаткан жеримди де билбей жүререер, слер онын да жаткан жерин билбей жүререер, ол слерди база качан да көрбөй жүрзин, менин күүним андый. Оны бу айылла колбоштырып турган колбуларды мен үзүп жадым, ол сурузы жок калар. Слер жөп пө? Андый ба айса андый эмес пе?

Кандый да сүреен күчтү кижиле эрмектежип турганын Тенардье ондоды. Кече унаачыларла кожо аракы ичип, таңкылап ла кожондор кожондоп, ол бастыра энир туркунына солун кижининг кийининенг көрүп, киске чилеп, оны кетеп, математик чилеп, оны шиндеп турган.

Сары сюртукту кижининг кажы ла кыймыгын ол аярып көрүп турган. Солун кижиге Козеттага буурзанын мынайып иле көргүзериненг озо Тенардье оны билип алган. Карган өбөгөннинг улам ла бала жаар ууланып турган карыкчыл көрүжин ол аярып ийген. Же андый буурзаш неден улам табылган болотон? Бу кижиге кем болгон? Анча кире көп акчалу бололо, ол ненинг учун андый жокту кийимдү? Тенардье бойына темей берип, аайына чыгып болбой турган сурактар андый болгон, онызы оны кыртыштандырып турды. Онызы керегинде ол кере түниле шүүнген.

Солун кижиге Козеттанын адазы эмес болгон. Айса, ол таадазы болор бо? Же айдарда ол тургуза ла

¹ Льё — узуннын французский кемжүзи, бир льё төрт жарым километрге түней.

жартын не айтпаган? Сенин праволорун јолду болзо, көргүзип бер оморды! Јарт ла, бу кижиде Козеттага кандый да праволоры јок болор. Је айдарда ол кем болотон? Шүүнгенине Тенардьенин анказы азып турган. Ол канайып ла бодогон, је нени де билбеген. Кандый да болзо, мында бир-бир јажыт бар деп, јорук јүрген кижинин көлөткөдө артарга турганы тегиндү эмес деп бүдүп, Тенардые бойын күчтү кижиге бодогон. Је солун кижинин берген јарт, кату каруузынан Тенардые бу сан башка кижии јарт эмес те деп көрүнген болзо, тегин ле кижии болгонын ондоордо, ол бойын күчи јок кижиге бододы. Мынайып барар деп, ол чеј сақыбаган.

Чике ле түрген айдынатан өй јетти.

— Öрөкөн, меге бүдүн јарым мунг франк акча керек — деп, ол јарлады.

Солун кижии келтей карманынан кара өгдү эски тере акча кабын чыгарып, оног үч банкый билет¹ алала, столдын үстүне салып койды. Онын кийининде јалбак јаан сабарыла билеттерди јабала:

— Козеттаны экелигер — деди.

Бастыра бу өйдин туркунына Козетта нени этти не?

Ойгоноло, Козетта бойынын башмагын көрөргө жүгүрип барган. Онын ичинен ол алтын акча таап алган. Јирме франктын чек. јап-јагы монетазын тапкан!

Козетта алан кайкады. Салымы оны эзиртип турар болды. Алтын акча дегени не болгонын ол билбеген, андый акчаны качан да көрбөй жүреле, монетаны, уурдаган чылап, мендей-шиндей переднигинин карманына сугуп алды.

Бу ок өйдө алтын акча — блааш јогынан онын

¹ Банкый билет — акчанын ордына тузаланатан баалу чаазын, оны өскөртө банкнот деп айдар.

јөөжөзи деп сезип ийген, бу кемнин сыйы болгону билип алган, је ол канайып та бир ле өйдө сүүнип те, коркып та турган. Ол күүн-санаазына јединген болгон; онон тын дезе кайкаган болгон. Мындый јакшынак, мындый јараш сыйлар ого чын эмес немелердий көрүнген. Наадай оны коркыткан, алтын акча база коркыдып турган. Бастыра бу кеен-јараш немелердин алдына ол болгобой ло тырлашкан.

Јагыс ла солун кижиден ол коркыбаган. Онон болгой, бу кижии керегинде сананган санаазы да оны токунадатан. Бүдүжинен көрзө, тын карып, уйдап ла кунугып калган, је чынында дезе сүрекей бай, кару бу кижии керегинде ол кечеги күннен ала, бастыра корон-түбеги өткүре, уйкузы өткүре, бойынын кичинек, јаш сагыжыла шүүген. Бу карган өбөгөнлө агаш ортозында тушташканынан бери ончозы ого кубула бергендий болгон.

Энезине эркеледип жүрер дегенин Қозетта качан да билбеген. Беш јажынан ала, өскөртө айтса, бойын билинген өйдөң ала, кичинек бараксан коркыганынан ла соокко тонгонынан тыркыражып жүрген. Түбектин өткүн соок салкыны алдында ол јаантайын јылағаш туратан. Эмди дезе ого мен кийимдү деп билдирген. Азыйда онын жүрегине соок болгон, эмди — јылу. Ол Тенардьелерден де анайып тын коркыбай барган. Ол эмди јагыскан эмес болгон: кем де онын јанында турган.

Ол бойынын күнүн ле эртен тура бүдүретен ижин түрген-түкей баштай берди. Кече он беш сунын монетазы јылыйган карманындагы алтын акча оны энчиктирбей турды. Акказына колыла тийерге ол тидинбеген, је чынын айдар керек, тилин чыгарып алып, оны бир беш минуттан јилбиркеп көрүп туратан. Тепкишти јалмап, Қозетта кенетийин токтой түжүп, ол ло јеринде тым боло береле, кыймык та јок

бойы жалмуурин, ак-жарыкта ончозын ундып, карманынын түбинде мызылдап жаткан ол жылдысты аяктайтан.

Шак андый өйдө оны Тенардые эмеген көрүп ийген.

Обөгөннинин жакарузы аайынча, ол кызычакты экелерге барган. Сан башка неме! Айыл ээзи үй кижиге бир де жудрук бербеди, оны арбабады.

— Козетта, капшай бассан — деп, ол торт жобош дегедий үниле айтты.

Бир минуттын бажында Козетта алтыгы залга кирип клееткен.

Солун кижиге бойынын экелген түүнчегин алала, оны чечип ийди. Түүнчекте баланын түк платьеши, фартугу, бумазей бөстөн көктөгөн лифчиги, ич жанына кийер жикпези, бажына тартынар арчуулы, түк чулугу, башмак өдүги — өскөртө айтса, сегис жаштуу кызычакты толо кийиндиретен кийим-тудум жаткан. Ончо немелер кара өңдү болгон.

— Балам, бу мыны ончозын алала, барып капшай кийинип ал — деп, солун кижиге айткан.

Монфермейльде эжиктерин ачкылап тура берген улус Парижский оромло кийими жокту карган обөгөн кичинек кызычакты колынан жединип алып браатканын көргилеп ийерде, күн жаңы-жаңы ла башталып жаткан. Кызычак колында наадай апараткан.

Ол бистин солун кижиге ле Козетта болгон.

Ол кижини кем де билбес болгон, Козетта десе бойынын самтар кийимин чачып ийген учун, көп улус оны да таныгылабаган.

Козетта барып жаткан. Кемле кожо? Ол билбеген. Кайдаар? Ол аайлабаган. Ого жүк ле бир неме жарт болгон: ол Тенардыелердин харчевнясын таштап брааткан.

Јорук жүрген кижиле Козетта жүргүлей берерде, Тенардые, бүткүл он беш минут сакып алып, эмегенин туура апарала, ого бүдүн жарым мунг франк акчазын көргүсти.

— Бу ла ба? — деп, онызы кайкады.

Олордын кожо журтаган бастыра жүрүми туркунына ол бойынын бий кижизинин эткен керектерин јектеерге баштапкы ла катап тидинди.

Айткан сөс, чечен октый, чике тийген.

— Сен чын айттын! Мен тенек! Шляпамды бейин берзен де — деп, өбөгөни каруун берди.

Үч банковый билетти бүктеп салып, карманына сугала, ол мендей-шиндей чыгып жүре берди. Сурулап уккан айылдаштары оны чике јолло ууландырды: олор Талан-Келеннин ле солун кижинин Ливри јаар баскылап отурганын көргилеген.

Айдып берген јолло түрген базып, ол бойы бойыла шүүжип браатты: «Ол кижиле, јарт ла, сары кийимдү миллионер, мен дезе — соксоо-аамай неме. Ол баштап тарыйын јирме су, оног беш франк, оног бежен, оног бүдүн жарым мунг франк берген, айла кажы ла сайын немеге бодобой ло. Ол он беш те мунг франк берер эди. Је мен ого једижип аларым. Кызыкка ажындыра белетеп койгон кийимдү түүнчек чи — бу ончозы торт сан башка неме; мында јажытту керектер ас эмес. Бай улустын јажытту керектери — ол алтын шингип калган губка јышкыштар, олорды јаныс ла сыга толгоорго билер керек».

Бастыра бу шүүлтелер онын бажында куйундый айланышкан. «Мен соксоо-аамай» — деп, ол такып такып айдып турган.

Кенетийин ол токтой түжеле, эн учурлу керегин ундып, кайра бурыларга белен кижиле чилеп, бойын мандайына тажыды.

— Мылтык алып алар керек болгон — деп, ол ынгыранды.

Бу бойында кара санаазын жажырган оок садучы болгон.

Кезек ойгө аланзып таталжыган кийининде Тенардые шүүнди: «Э-э, жок! Онон башка озор көскө көрүнгилебей барар!»

Анайып шүүнеле, ол ичкери түрген, ижемжилү алтамыла базып отурды.

Буунты сууны өдөлө, жаан ак жерди кыйулай кечире базып келерде, ол бир жыраа үстүндө шляпа соксойгонын көрүп ийген. Бу шляпа солун кижинин болгон.

Жыраа жабыс өскөн. Жорук жүрген кижиле Козетта онын төзинде тыштанарга отуруп алганын Тенардые ондоп ийген. Бала сүрекей кичинек бололо, көрүнбеген, же наадайынын бажы десе көрүнүп турган болгон.

Тенардые жастырбаган. Солун кижиле анда, Козетта эмеш тыштанып алзын деп, отуруп алган. Трактирщик жырааны орой соголо, кенетийин бедреген улузынын алдында тура берди.

— Меге өөркөбөөр, өрөкөн, бойоордын бүдүн жарым мунг франк акчагарды ойто алыгар — деп, ол тынастап айтты.

Онызы ол жаар кылчас этти:

— Мынызы не дегени?

— Мынызы, өрөкөн, мен Козеттаны ойто алып жадым дегени — деп, Тенардые каруун тоонкой үниле берди.

Козетта серт эделе, карган өбөгөнгө жөлөнө отуруп алды.

Онызы десе, Тенардьенин көзине кезе көрүп, сөстөрдинг кажы ла үйезин бөлип, каруун берди:

— Слер Ко-зет-та-ны ой-то а-лып жа-даар ба?

— Эйе, өрөкөн, мен оны алып жадым. Ненин учун алып турганымды эмди ле слерге јартап берерим. Чындап та дезе, менин оны слерге беретен учурым јок. Билереер бе, мен ак-чек кижии. Бу менин балам эмес, ол энезинин балазы. Энези оны менин колыма бүдүмјилеп берген, онын учун мен оны јангыс ла энезине ойто бергедийим. «Је энези јада калган» — деп, слер меге каруун береригер. Андый да деп бо-дойлы. Мындый учуралда мен баланы јангыс ла эне-зи кол салган записканы меге көргүскен кижиге бү-дүмјилеп берерим, бу запискада дезе мен баланы ол кижиге берип ийер учурлу деп бичиген болзын. Јарт па, јок по?

Карууна неме айтпай, кижии карманынан бедре-нерде, Тенардые банковый билеттерлү акча кабын катап көрүп ийди.

Трактирщик сүүнгенине тыркыража берди.

«Макалузын! Сергелен болгойс. Ол мени ка-рындаарга јат» — деп, ол сананды.

Акча кабын ачарынан озо јорук јүрген кижии ајыктанды. Айландыра чек ээн јер јаткан. Агаш ор-тозында ла өзөктө бир де кижии көрүнбеген. Ол акча кабын ачала, Тенардыенин сакуганынча, бир пачка банковый билеттер эмес, а теп ле тегин үзүк чаазын чыгарып келип, јайа тудала, трактирщикке сунды.

— Слердин айтканаар јолду. Кычыраар — деди.

Тенардые чаазынды алала, мындый неме кычы-рып ийди:

„Монрейль-Приморский, 1823 жыл 25 март.

Господин Тенардые,

Бу письмону берген кижиге Козеттаны берип ийигер. Бастыра оок чыгымдарды слерге төлөн бер-гилеер.

Күндүлү артып турум

Фантина“.

— Бу кол слерге таныш па? — деп, јорук јүрген кижн сурады.

Бу чын да Козеттанын энезинин колы болгон. Тенардые оны танып ийген.

Удура айдар неме јок болгон. Трактирщик иженген акказынан мойноорго келижип турганына ла јендирткенине тын кыртыштанган.

— Бу чаазынды слер актангадый кере бичик эдип артырып та алзаар кем јок — деп, солун кижн кожуп айтты.

— Онын колына түнгеилеп эптү ле бичилген эмитир — деп, Тенардые тиштери өткүре кимиренди. — Је кем јок то болгой!

Онын кийининде ол ижемјизи јок база бир ченелте этти.

— Бу письмоны берген кижн слер болуп турганаарда, өрөкөн, андый ла болгой. Је «бастыра оок чыгымдарды» меге төлөп берер керек. Алым дезе тапту јаан.

Кижн бут бажына туруп келеле, кыркылган јенинен тоозынды чертишле кактай согуп, каруун берди:

— Господин Тенардые, энезинин январьда чотогони аайынча, ол слерге јүс јирме франк төлүлү болгон; февральда слер ого беш јүс франк акчага счөт ийгенеер; үч јүс франкты слер февральдын учында, база үч јүс франкты марттын башталганында алганаар. Ол өйдөн бери тогус ай өткөн. Јөптөжү аайынча, слер кажы ла ай учун он беш франк алар учурлу. Бу бастыразы јүс одус беш франк болуп јат. Слер јүсти артык алганаар. Одус беш франк алым артат. Мен дезе слерге бу јуукта ла бир мун беш јүсти бергем.

«Бу кижн кандый көрмөс болотон» — деп, Тенардые сананып калды.

— Господин, ады-јолоорды меге угарга келишпе-

ген, је мен Козеттаны алып јадым эмезе слер меге бир мун экю¹ акча берерзеер — деп, бу тарыйын бойынын тоонкой-жалакай эп-сүмелерин туура артырып, трактирщик јана түшпей айткан.

— Баралы, Козетта, — деп, солун кижн токуналу айтты.

Сол колын ол Козеттага сунды, он колыла дезе јерде јаткан тайагын көдүрнп алды.

Шыйдам уур, айландыра дезе бир де кижн јок деп, Тенардые тургуза ла ондоп ийди.

Кижн кызычакла кожо агаш ортозы јаар ырап барды. Сонзооро берген трактирщик турган јеринен кыймыктабады.

Олор экү ырагылап браатканча, Тенардые ол кижнин таларкак, чала корчок јардын ла коркушту јудруктарын көрүп турган.

Онын кийининде ол бойы јаар, бойынын чагы јок, арык колдоры јаар көрди.

«Андаарга мылтык јок баргамда, мен чын да көк тенек болтырым» — деп, ол сананды.

Је андый да болзо, учына јетире јендиртпеске турды.

— Онын кайдаар баратанын меге билер керек — деп, ол ыныранды. Јаантайын ыраакта тудунып, олордын кийининен басты. Онын колында эки неме: элек — төмөн алдында «Фантина» деп бичип койгон үзүк чаазын ла коот — бүдүн јарым мун франк акча артып турган.

Кижн Козеттаны Ливри ле Бонди јаар јединип апараткан. Ол, бажын салактадып алып, терең сана-нып ла кунугып калган бойы, араай бараткан.

Қыш агаштын ортозын өткүре көрүннп турар эдип койгон, онын учун Тенардые олордон тапту ыраак та јерде тудунып турган болзо, олорды көзи-

¹ Э к ю — озогы французский алтын эмезе мөнгүн акча.

нең жылытпас болгон. Кем-кем олардың кийининен көрбөй жат па деп бүдүмжиленип аларга, киж и өйдөн өйгө кайа көрүп брааткан. Кенетийин ол Тенардые ни көрүп ийген.

Айдарда киж и Козеттала экү чаал агаштын ортозына ырап барган, анда ологго көрүнбей барарга жеңил болгон.

— Тү-үк сени! — деп, Тенардые жаан үнденеле, базыдын түргендедип ийди.

Жыш агаштын койузынан ұлам ол ологго жууктай базып келген.

Киж и жыштын сырагай ла ортозына кирип бара ла, катап ла кайа көрүп, катап ла трактирщикти көрүп ийген. Бу тарыйын онын Тенардые жаар көргөн көрүжи сүрекей кату-соок болгон учун, онызы онон ары истежерин «тузазы жок» деп бододы.

Тенардые айылы жаар кезем бура сокты.

Солун киж и Козеттала экү Парижке Монсо деп застава¹ ажыра кирип барган. Мында олог кабриолетке² отурып алып, Обсерваториянын площадкене жеделе, түжүп алгандар. Кучерге төлөйлө, ол Козеттаны колынан жединип алган, онон экилези калын түнде Парижтин ээн оромдорыла баргылаган.

Козеттанын бу кайкамчылу, көп немени көргөн-уккан күни болгон. Олог алдынан башка турган харчевнялардан садып алган калашты ла сырды жигилеген. Бирде абра-сабрага отурып, бирде жойу баргылаган.

Козетта комудабаган, же арып калган болгон. Жорук жүрген киж и онызын бойынын колынан билип ийген, базар тушта Козетта онын колын тын тартып турган.

Ол баланы жүктенип алды. Козетта, Катериназын

¹ Застава — городко киретен жер.

² Кабриолет — эки тегеликтү жеңил абра.

колынан божотпой, бойынын бажын јорук јүрген кижинин ийинине салала, уйуктай берген.

Анайып сегис јашту кызычак адалу болуп калды. Анайып төрөөн-туганы јок эки кижн туштажала, бирүзи бирүзине сүүмји боло берди.

Для младшего
школьного возраста

ВИКТОР ГЮГО

КОЗЕТТА

*Перевод Н. Кучияка
Рисунки В. Петровой и Л. Петрова
Перерисовка А. М. Кузнецова*

Редактор перевода З. С. Суразакова
Технический редактор М. И. Техтиевков
Корректор М. Каланакова

Сдано в набор 12/1 1966 г. Подписано в печать 9/III 1966 г.
Бумага 60×84 ¹/₁₆. Печ. л. 4,5. Уч.-изд. л. 3.
Тираж 1000. Заказ № 840. Цена 21 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 25.

